।।ओ३म्।।

'वेदेषु ऋत-तत्व'- महर्षि दयानन्दस्य वेदभाष्यस्य विशेष सन्दर्भे

संस्कृत विभागः

कन्या गुरुकुल महाविद्यालय
ज्वालापुर हरिद्वार
अन्तर्गत

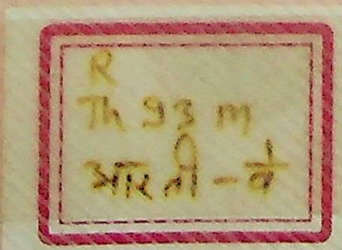
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वारस्य
एम.ए. द्वितीय वर्षस्य सप्तं पत्रस्य
विकल्पस्य रूपे गृहीतू

'लघु शोध-प्रबन्ध'

निर्देशिकाः
डा. वीना शर्मा विश्नोई
संस्कृत विभाग,

शोधछात्राः
आरती
एम.ए. द्वितीय वर्ष, संस्कृत विभाग

कन्या गुरुकुल महाविद्यालय
ज्वालापुर हरिद्वार

वर्ष २००५

।।ओ३म्।।

'वेदेषु ऋत-तत्व'- महर्षि दयानन्दस्य वेदभाष्यस्य विशेष सन्दर्भे

संस्कृत विभागः

कन्या गुरुकुल महाविद्यालय
ज्वालापुर हरिद्वार
अन्तर्गत

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वारस्य
एम.ए. द्वितीय वर्षस्य सप्तं पत्रस्य
विकल्पस्य रूपे गृहीत्

'लघु शोध-प्रबन्ध'

निर्देशिकाः
डा. वीना शर्मा विश्नोई
संस्कृत विभाग,

शोधछात्राः
आरती
एम.ए. द्वितीय वर्ष, संस्कृत विभाग

कन्या गुरुकुल महाविद्यालय
ज्वालापुर हरिद्वार

वर्ष २००५

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

'वेदे ... सन्दर्भे

निर्देशिका:
डा. वीना शर्मा विश्नोई
संस्कृत विभाग,

शोधछात्रा:
आरती
एम.ए. द्वितीय वर्ष, संस्कृत विभाग

कन्या गुरुकुल महाविद्यालय
ज्वालापुर हरिद्वार

वर्ष २००५

।।ओ३म्।।

‘वेदेषु ऋत-तत्व’- महर्षि दयानन्दस्य वेदभाष्यस्य विशेष सन्दर्भे

संस्कृत विभागः

कन्या गुरुकुल महाविद्यालय
ज्वालापुर हरिद्वार
अन्तर्गत

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वारस्य
एम.ए. द्वितीय वर्षस्य सप्तं पत्रस्य
विकल्पस्य रूपे गृहीत्

‘लघु शोध-प्रबन्ध’

निर्देशिकाः
डा. वीना शर्मा विश्नोई
संस्कृत विभाग,

शोधछात्राः
आरती
एम.ए. द्वितीय वर्ष, संस्कृत विभाग

कन्या गुरुकुल महाविद्यालय
ज्वालापुर हरिद्वार

वर्ष २००५

'प्रमाण-पत्रम्'

प्रमाणित क्रियते यत् श्रीमति आरती एम.ए. संस्कृत द्वितीय वर्षस्य संस्थागतः छात्रा अस्ति । अनया मम् निर्देशने "वेदेषु ऋत तत्व" महर्षि दयानन्दस्य वेदभाष्यस्य (विशिष्ट) सन्दर्भे नाम्न विषये शोध कार्यम् कृतम अस्ति । अस्या कार्यम परिश्रमः साध्यः प्रशंसनीयं च अस्ति । अहम् लघु शोध प्रबन्धस्य रूपे एनां मूल्याकनस्य कृते प्रस्तुत कर्तुम् संस्तुतिम् करोमि।

दिनांक :- ०६.०४.०५

वीना विश्नोई

डा. वीना शर्मा विश्नाई

संस्कृत विभागः

कन्या गुरूकुल महाविद्यालय

ज्वालापुर (हरिद्वार)

‘ओ३म्’

“वेदेषु ऋत - तत्व” - महर्षि दयानंदस्य वेदभाष्य विशेष सन्दर्भे ।

विषय-अनुक्रमाणिका

आत्म-निवेदनम्

सामान्यतः प्रत्येकः मनुष्यस्य कश्चिद् न कश्चिद् एतादृशीः तीव्रा अभिलाषा भवति - यम् पुरयितुम् सः स्व जीवनं समर्पितं करोति । यथा - पद, प्रतिष्ठा, धनैश्वर्यः , सम्यक् भार्या पुरूष या गुणवान सन्ततिः विद्यार्जनः अथवा जीवन मुक्तिः । मम् बाल्यकालात् एव विदुषी भवितुं इच्छास्थितामस्ति । यतोहि तया विद्ययानारी जातेः कल्याणं कर्त्तुम् सहायको भवेयम् । मम् एषा अभिलाषा संस्कृत विद्यया सह मिलित्वा तदा एकाकारः अभवत् यदा मया स्व परितः संस्कृत संस्कृतिः एवं यज्ञमयः वातावरणेन स्वम् स्व जन्मभूमौ पचैण्डा कलायाम् अनुप्राणितः अनुभवं प्राप्तवान । उल्लेखनीयम् अस्ति यत् पचैण्डा कलायाम् परम पूज्यः ब्रह्मषिः कृष्णदेवजी महाराजस्य चिरकालेन वासः अभवत् । तस्य पावन उपदेशामृतस्य वर्षया सम्पूर्णः ग्रामः अपितु पार्श्वस्यं क्षेत्रमऽपि याज्ञिक संस्कृतिया गुंजायमानः अभवत् । मम् प्रातः स्मणीया पूज्या जननीः श्रीमतिः सुदेश देव्याः विद्या मूलक संस्कारः एवम् सेवा भावनया माम् आन्तरिक रूषेण प्रभावितं कृतम्, परम पूजनीयः जनकः राजकुमार जी वरदहस्तं मया सदैव स्वऊपरि अनुभवं कृतम् । यस्य पुरूषार्थः प्रेरणा एवं आर्शीवादः मम् जीवनस्य आधारशिला भविता अस्ति । अहम् एतेषां पूज्य आत्मानाम् सर्वदेव ऋणीः भविष्यामि । अस्मिन्नेन क्रमे स्व अग्रज भ्राता श्री विपुल कुमार महोदयस्य प्रेरणा उत्साहः वर्धनंऽपि माम् पगे-पगे लभेत । मम् कनिष्ठः भ्राता प्रिय आकाश कुमारास्य स्मरणीयं स्नेहऽपि अहम् कथं विस्मरिष्यामि ।

अस्य फलस्वरूपे एव मया पितृगृहे स्नातकस्य शिक्षा निर्विघ्ना पूर्णा कृता । मम् गुरूवरः प्रो० उमाकान्त शुक्लायाः ऋणभारेण अपि स्वम् कथम् मुक्तं करिष्यामि यस्य विद्या प्रदायनीः प्रवृत्तयाः कारणेन अहम् संस्कृत सदृशं गम्भिरः विशाल साहित्ये प्रविष्टुम साहसं कृतवान् ।

किञ्च मम् एतद् दुर्भाग्यं अवगच्छतु यत् संस्कृत सदृशं गहनं गम्भीरं ज्ञान कोशम् हृदयगम कर्तुम तादृशं उपयुक्तः अवसरः नैव लबधः । किञ्च मम जिज्ञासा एवं अनुरागः अधिकं वर्धनम् आरब्धम् । तथा एतेदेव परिवर्तनं तस्मिन् समये अन्यत् अधिक आगतम् ।तदा मम् परम् श्रद्धैयः पिताश्रीः डा. सोहनपाल सिहँ आर्य, अस्माकं अत्र प्रथमवारं आगता पुनः वार्तालापे मह्मम् केचन एतादृशं प्रेरणास्पदं वचनं उक्तवान् यत् मम् जीवने एकं नूतनं सूर्योऽदयः अभवत् तथा अहम् स्व शिक्षायाः पक्षे पूर्णकपेण जागरूकः जातः । अनेन मम् ज्ञान पिपासां अवगतं तथा मम् स्वप्नं साकायितुं मह्मम् स्व पुत्रवधू रूपे स्वीकृतम्, एवं गुरूकुलीय शिक्षा प्रदत्वा मम् श्रद्धैयः माता-पितरंच चिन्तामुक्तं अकरोत् ।

पूज्य पिताश्रीः गुरूकुल कांगड़ी विश्वविद्यालये “दर्शन विभागस्य, वरिष्ठ प्रवक्तायाः रूपे सेवारतः अस्ति । आदरणीय जनकेन एव माम् सप्त पत्रस्य विकल्पे लघुशोधस्य रूपे ” वेदेषु ऋत तत्व” - (महर्षि दयानन्दस्य वेदभाष्यस्य विशेष सन्दर्भे) नामक विषयं नेतुम् प्रेरणा जागरिताः। एतेषां प्रशंसायाम् स्व हृदयय उदगारान् व्यक्तुम् मम् पार्श्वे उपयुक्ताः शब्दाः नैव सन्ति।

अस्य लघुशाधस्य प्रबन्धे मम् समये-समये मार्गदर्शिका पूज्या अध्यापिका डा. वीना शर्मा विनोईस्य प्रति अहम् हृदयेन आभार व्यक्तं करोमि तस्याः सहज, सरलता, उपलब्धता एवं उत्साह वर्धनम् मह्यम् समये-समये लब्धम्। श्रद्धेय डा. सुनृता अलंकारः प्राचार्य (कन्या गुरुकुल महाविद्यालय ज्वालापुर) अस्याः स्नेह आर्शीवादस्य प्रति अपि अहम् अस्मिन् अवसरे स्वकीयं धन्यवादं ज्ञापितं करोमि। भ्राता प्रवीण कुमारस्य अपिअस्य कार्यस्य कृते माम् मूल्यवानं सहयोग अलभत्। तस्य कृते अहम् अस्मिन् अवसरे तस्य धन्यवादं व्यक्तं करोमि। श्रद्धेय डा. सोमदेव शंताशु एवं पूज्य श्री जनेश्वर पाल शस्त्रीणः अपि कृपापूर्णम् सहयोगं मम् मह्यम् समये-समये लब्धम्। तदर्यम् एतेषां महानुभावानां प्रतिऽपि अहम् अस्मिन् अवसरे आभारं प्रकटी करोमि। अस्मिन्नेव क्रमे स्व परिवार जनानाम् प्रति, जननी, श्रीमती कमलेश आर्यायाः आर्शीवादं सर्वोपरिः अस्ति। सम्मानीयः स्व पतिदेव श्री आदित्य गौरवस्य अपि प्रेरणा, उत्साहः एवम् सहयोगस्य कृते अहम् किम् कथेयम्? एतेषां सर्वेषाम् प्रतिऽहं नतमस्तकोऽस्मि । अन्यत् च स्व दाम्पत्य जीवनस्य विशिष्टमेकं उपलब्धे “विभु” कृते अहम् किम कथेयम्, यद् अस्य शोध कार्चस्य प्रारम्भात् नीत्वा परिपूर्णता पयन्तं स्व नट-खट उपस्थितेः माम् बारं-बारं अहसासं कारितवान् । अन्ते च भगिनी गरिमा आर्य, प्रतिभा आर्य, विवेक आर्यस्य पारिवारिक सहयोगः एवं पूज्य पितामहः श्री राजाराम मलिकस्य आर्शीवादस्य प्रति अपि अहम् धन्यवादं ज्ञापयामि ।

आरती

आरती
एम० ए० (द्वितीय वर्ष)
संस्कृत विभाग
कन्या गुरूकुल विद्यालय
ज्वालापुर (हरिद्वार)

अध्याय - प्रथम्

वेदानाम् सामान्य परिचयः

विश्वस्य प्राचीनतमेषु साहित्यमेषु वेदानाम् महनीयतम् स्थानं विद्यते। वेदाः संसारस्य प्राचीनतमाः ग्रन्थाः स्वीक्रियन्ते।[1] वैदिक ज्ञानपरम्परानुमतं वेदाः अपौरूषेयाः सन्तिः तेषु च निखिलमपि ज्ञानविज्ञानं बीजत्वेन निहितं वर्तते [2]। वेदाः भारतीयसंस्कृतेरमूल्यकोषरूपाः सन्ति। वेदानां अपोरूषेयत्वप्रतिपादकोऽयं मन्त्रः प्रमाणरूपेणात्र प्रस्तूयते-

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ।।[3]

पदार्थः-

हे मानवाः! युष्माभिर्ज्ञातव्यं यत् (तस्मात्) तस्मात् परिपूर्णात् (यज्ञात्) अत्यन्तपूजनीयात्, (सर्वहुतः) यदर्थं सर्वे जनाः समस्तपदार्थः सर्वैः मनुष्यैरूपासनीयः इष्टदेवः सर्वसामथ्यैर्युक्तः वर्तते। तस्मात् परमात्मनः (ऋचः) ऋग्वेदः (समानि सामवेदः (जज्ञिरे) अजायत् (तस्मात्) तस्मात् परमेश्वरात् (छन्दांसि) अथर्ववेदः, (जज्ञिरे) उत्पन्नोऽभूत् विविधविद्यासमन्वितात् (तस्मात्) तस्मात् पुरूषात् (यजुः) यजुर्वेदः उत्पन्नोऽभवदिति।

स्वामीदयनन्दसरस्वतीना स्वप्रणिते ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका नामकग्रन्थे मन्त्रस्यास्य भेष्यमेवं कृतम्[4] प्रथमं ईश्वरं नमस्कृत्य प्रार्थनाञ्च विधाय विदानाम् उत्पत्तेर्कालः लिख्यते यत् वेदाः केनोत्पन्नाः? (तस्मात् यज्ञात्०) सत् विनाशरहितः चित् = सदाज्ञानस्वरूपोऽज्ञानलेशहीनश्च आनन्दः = सर्वदा सुखस्वरूपः सुखप्रदाता चास्ति, एतादृशैः लक्षणैर्युक्तः यः पुरूषः सर्व जगत् व्याप्नोति, यः सवैर्मनुष्यैरूपासनीयः इष्टदेवः सर्वसामर्थ्ययुतश्चासित तस्मात् परब्रह्मणः (ऋचः) ऋग्वेदः (यजुः) यजुर्वेदः (सामानि) सामवेदः तथा (छन्दांसि) इत्यनेन पदेन आथर्ववेदाः चत्वारो वेदाः अज्ञायन्। अतः सर्वेभ्यः मनुष्येभ्यः उचितं यत् वेदानां ग्रहणं कुर्युः तथा वेदोक्तरीत्यैव वर्तयेयुः। 'जज्ञिरे' एवं 'अजायत' इतिक्रिययोः अधिकप्रयोगेणावगम्यते यत् वेदाः अनेकविद्याभिः युक्ताः सन्ति। तथैव 'तस्मात्' इतिपदस्य अधिक प्रयोत्वात् ज्ञातव्यं यत् पुरूषाख्येनेश्वरेणैव रचिताः सन्तिः वेदाः न केनति मनुष्येण। वेदाणां समेऽपि मन्त्राः गायन्त्र्यदिछन्दबद्धाः सन्त्येव, पुनः 'छन्दांसि' इति पदेन

तुरीयस्याथर्ववेदस्य उत्पत्तिः भासते। शतपथादिब्रह्मणानां वेदानाञ्च मन्त्रै सिद्धयति यत् 'यज्ञ' पदेन विष्णोः तेन च 'विष्णु' शब्देन सर्वव्याकपरमेश्वरस्यैव ग्रहणं भवति। यतः सर्वजगदुत्पत्तिः परमेश्वरेणैव सम्भावयते नान्यते। शतपथकारेणापि एतदेव स्वीकृतम्। तस्यैतेनकथनेन ज्ञायते-

तश्यस्तप्तेमस्त्रयो वेदा अजायन्ताग्ने ऋग्वेदों वायोर्यजुर्वेदः
सूर्यात्सामवेद।[५]

एतदतिरच्यि ब्रह्मसूत्रकारः सांख्यसूत्रकारः वैशेषिककारः तथा योग सूत्रकारादयः समेऽपि दार्शनिकः ऋषिमुनयः वेदान् सर्वज्ञेश्वरस्य कृतरूपेणोरिकुर्वन्ति। अत्र प्रमाणस्वरूपे केषाचिन्त् ऋषिमुनिनां कथनानि विचारणीयानि प्रतियन्ते। यथा-

शास्त्रयोनित्वात्।[६]
निजशकतयभिव्यक्ते स्वतः प्रमाणायम्[७]
तद्वचना दाम्नायस्य प्रमाणायम्[८]
स एव पूर्वेषामपि गुरूः कालेनानवच्छेदात्[९]

सन्दर्भऽस्मिन्नैव श्वेताश्वेतरोपनिषदः इतमपि कथनंमुल्लेखनीयं यत्-

यो ब्राह्मणं विदधति पूर्वयो व वेदांश्च प्रहिपोति तस्मैं[१०]

वेदनां मध्यकालीनभाष्यकाराः सायणाचार्यः महिधराचार्याद योऽपि एनां प्राचीनपरम्परामनुसरन्तः वेदान् ईश्वरप्रणीतानेव मन्यन्ते। आधुनिकयुगे वेदानां विश्रुतः विद्वान् भाष्याकारश्च महर्षि दयानन्द सरस्वतीरपि एनामेव परम्परां पुरस्कृत्य वेदान् सर्वसत्यविद्यानां पुस्तकानि मन्यते। तेषामेव शब्देषु-

चत्वारान् वेदान् (विद्याधर्मयुक्तेश्वरप्रणीतसंहितामन्त्रभागाः) निर्भ्रान्ततया स्वतः प्रमाणं मन्ये। यस्यायमभिप्रायो यत् वेदेषु समग्रं ज्ञानविज्ञानं, कर्मोपासनादिसम्बन्धित समस्त विद्याः मूलाथवा बीजरूषे निहिताः।" प्रसङ्गेऽस्मिनुल्लेख्यं तथ्यंमस्ति यत वेदानां स्वीयस्य विशदस्य गभीरस्य चाध्ययनेस्य मननस्य च फलस्वरूपं ऋषिदयानन्देन वेदेषु विविधविद्यया अह

तारवियानादिविद्यानामपि प्रतिपादनं विहितम्। यद्यप्याधुनिके युगे एतेषामाविष्कारमपि महर्षिदयानन्दस्य देहावसानात् अनेकवर्षापरान्तेवाभूत्।[१२]

वर्तमान युगे प्रसिद्ध भारतीयदार्शनिकेन योगिराजश्रीअरविन्देनापि वैदिकज्ञानविज्ञान सम्बन्धे स्वीयमिदममूल्यमतं। प्रतिपादितं यत् वेदेषु ज्ञानविज्ञानस्येतादृश सूक्ष्मतत्त्वानि निहितानि सन्ति, येषां विषयेआधुनिकमस्तिण्केन सहजतथा चिन्तनमपि न कुर्तुं शक्यते।[१३] वस्तुतः वैदिकज्ञानविज्ञानस्य प्रकारो एव भारतः सुदूरातीते विश्वगुरोः सम्मानास्यदपदमाप्नुवान्। सन्दर्भे ऽस्मिन् मनुस्मृतिकारस्यापि मतं चिन्तनीयं प्रतीयते-

एतद् देशस्य प्रसूतस्य साकाशदि अग्रजन्मनः।
स्वं-स्वं चरित्र शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।[१४]

विश्वे प्राचीनसंस्कृतेः चतुदिग्विस्तारस्य एकं प्रमुखं कारणमासीत् तस्याः वैदिकाध ाारस्य सुविकासः सुस्थापितता च। एतान्याधारस्य कारणनैव वैदिकसंस्कृतिना मानवस्य वैयक्तिकं सामाजिकञ्च विकासमुदितम् तं च सदैव तद्रिशि प्रचोदितं अग्रसारितं च। वैदिकपरम्परानुसारं वेदाः चत्वारः सन्ति ऋग्वेदाः, यजुर्वेदः, सामवेदो ऽथर्ववेदश्च। अथर्वणि स्पष्टततया वेदानां ईश्वरादुद्भवस्यं प्रमाणं लभते-

"यस्माद्चो आपातदान यजुर्यस्यादपाकषन्।
सामानि यस्य लोमान्यथर्वाकिरसो मुखम स्कम्भं तं ब्रुहिं कलमः स्विदेव स।"

अर्थात् तस्मात् सर्वशक्तिमतः परमेश्वरात् ऋग्वेद, यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदश्चोत्पन्नः। सृष्टयादौ क्रमशः अग्नि-वायु-आदित्य-अंङिरानामकानामृषीणामन्तः करणे ईश्वरेण स्वसनातनज्ञानं प्रकाशितम्। अस्मिनेव सन्दर्भे महार्षिमनोरिदमपि कथनमत्रावश्यकं प्रतिभाति-

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्।
दुदोह यज्ञ सिद्धयर्थमृग्याजुः साम लक्षणम्।।[१५]

महर्षिमनु सम्यतार्थो ऽयमास्ति यत्- तेन परमात्मना (यज्ञसिद्धयर्थम्) जगति

समस्तधर्मार्थिकाममोक्षा दिव्यवहाराणां सिद्धये जगतः वा सिद्धये अर्थात् जगतः समग्ररूपाणां ज्ञानाय (यज्ञे) जगति प्राप्तव्या सिद्धिः यज्ञसिद्धिः अथवा यज्ञस्य सिद्धिः यज्ञसिद्धि (अग्निवायुरविभ्यस्तु) अग्निना वायुना भास्करेणचार्यात् तेषां माध्यमेन (ऋग्यजुसामलक्षणं त्रयं सनातनं ब्रह्म)

ऋक्= ज्ञानम्, यजुः=कर्म, साम = उपासना, स्वरूपाः त्रिविधज्ञानवतः नित्यवेदान् (दुदोह) दुग्ध्वाप्रकटयत्।

"येन परमात्मना सृष्ट्यादौ जनानुत्पाद्याग्निरादिचतुर्महर्षिभिः ते वेदाः ब्रह्मणे प्रदात्ताः तेन ब्रह्मणा चाग्निवायुरादित्याङ्गिराभ्याः ऋग्वेद यजुर्वेद, सामवेदः, अथर्ववेदश्च गृहिताः।

प्रस्तुतमंत्रेयज्ञपदस्यार्थः 'जगत्' वर्तते। महर्षिमनुः स्वस्मृतेर्मूलत्वेन वेदान् स्वीकरोति। सः वेदान् अपौरूषेयान् मत्वानेन् मंत्रेण परमेश्वरादेव वेदोत्पतिं मनुते। महर्विमनुनेयं मान्यता वेदेभ्यैव गृहिता।

वेदानामर्थः तेषामुत्पत्तिश्च-

वेदानामुत्पत्तिर्विषये महर्षि दयानन्दः स्वशब्देष्वेवमुरिवान्-

"विद्ज्ञाने विद्सत्तायाम, वदिलाभे, विदविचारणे ऐतेभ्यो 'हलश्च' इतिसूत्रेण करणाधिकरण कारकपोर्घअप्रत्यये कृते वेदशब्दः साध्यते। तथा (श्रु) श्रवणे इत्यस्माद्धातोः करणकारके क्तिन् प्रत्येय कृते श्रुतिशब्दो व्युत्पद्यते। वदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति विन्दन्ते लभन्ते् विन्दते विचारयन्ति सर्वे मनुष्याः सर्वाः सत्यविद्या पैर्थेषु वा तथा विद्वांसश्च भविन्त ते 'वेदाः' । तथाऽऽदिसृष्टि मारभ्याद्यपर्यन्तं ब्रह्मदिभिः सर्वाः सत्यविद्याः श्रुयन्तेऽनया साहश्रुतिः। न कस्यचिछेह धारिणढ़ सकाशात्कदाचित्कोंऽपि वेदानां रचनं दृष्टवान। कुताः? निरवयवेश्वरातेषां प्रादूर्भावात्। अग्निवाय्वादित्यारसस्तु निमित्तीभूता वेदप्रकाशर्थमीश्वरेण कृता इति विज्ञेयम् तेषां ज्ञानेन वेदानामनुत्पत्तेः। वेदेषु शब्दार्थसम्बन्धाः परमेश्वरादेव प्रादुर्भूताः तस्य पूर्णविद्यावत्वात्। अतः किम् सिद्धम्। अग्निवायुरव्यङिरोमनुष्यदेहधारिजीवदारेण परमेश्वरेण श्रुतिर्वेदः प्रकाशीकृत इति बोध्यम्।"[१६]

मध्यकालीने वेदानामप्रतियभाष्यकारेणाचार्यसायणेनापि वेदाः अपौरूषेयाः स्वीकृतः । यस्यायमभिप्रायः यद्वेदाः मानवकृतयः न वदन् सवेज्ञेश्वररचिताः एव। सायणाचार्यस्य शब्देष्वेव।

यस्य निःश्वसितं वेदायोवेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ महेश्वरम्।।
यथोपर्युल्लिखितमेव यद्वेनातामपरं नामधेयमस्ति श्रुतिः।
यस्येदं कारणं यद्वैविकं ज्ञानं श्रुतिपरम्परयापि वंशानुवंरां
प्रचरितं अंरक्षितं चाभवत्।

ब्रह्मसूत्रकारेण "शास्त्रयोनित्वात्" इतिसूत्रेण वेदकर्तृत्वेन परमेश्वरोऽभि मतः।[१७] इत्थं मीमांसादर्शनकारस्यापि मतमात्र सन्दर्भे उल्लेखयमस्ति। महर्षि जैमिने शब्देषु - "धर्म ब्रह्मणी वेदैक वेदये"[१८] अत्र धर्मपदं सम्पूर्णव्यवहारिक पदानां बोधक वर्तते। 'ब्रह्म' पदं सृष्टिरचनायाः अध्यात्मज्ञानस्य च बोधक एवं वेदानामर्थसम्बन्धे निष्कर्षरूपेणात्र वक्तुं पारयामो यदस्ति ज्ञानपर्यायः 'वेद' शब्दः। ऋग्यजुसामाथर्वाणो वेदनाम्नाभिधीन्ते। श्रुतिनिगमादयोऽपि शब्दाः। वेदार्थे सन्ति प्रयुक्ताः।

यावदास्ति वेदानां रचनायाः उत्पेत्तेर्वा प्रश्नः तावदहं सन्दर्भेऽस्तिमन् समुपलब्ध प्राचीनवैदिक साहित्यस्य, मध्यकालीनवैदिकविपश्चितैः प्रणीतग्रन्थानां, सर्वाचिनप्राच्यपाश्चात्य विबुधैश्च रचितरचनानां गहनाध्ययेन मननेन च निष्कर्षमिदमाप्तवती यद्वेदानां रचनाविषये मतद्वयंमतिचर्चितं विचारदृषा चात्रोल्लेख्यम्-

१. वेदाः ईश्वरकृतयः सन्ति। २. वेदाः मनुष्यकृतयः सन्ति।

१. वेदाः ईश्वरकृतयः सन्तिः-

प्रचीनभारतीय परम्परानुसारं वेदाः ईश्वरप्रदत्त ज्ञानासागरः सन्ति। केषाञ्चिद् मनीषीणां मते अस्या मान्यतायाः विवेचनं द्विधा कर्त्तुशक्यत- (क) वैदिकसाहित्यस्य, शास्त्रीयपरम्पराया चाधारेण। (ख) तर्काधारेण।

(क) <u>वैदिकसाहित्यस्य, शास्त्रीयपरम्पराया चाधारेण</u> :- सन्दर्भेऽस्मिन् वेदादारभ्य अद्यावधि वैदिकपरम्परायां यावन्तोऽपि ऋषिमुनियमनीषयः अजायन् तैः सर्वैरपि वेदाः अपौरूषयाः ईश्वरकृतयश्चोरिकृताः। अस्मिन् सन्दर्भे वेदोद्धृतान्तरंक्षनिम्नप्राणाप्यत्र सन्ति विचारणीयानि-

ऋतं च सत्यं च अभीद्धात् तपसोऽध्यजायत।[१९]

अर्थात् ज्ञान प्रकाशभासितपरमात्मन- वेदाः कारणस्वरूपा पृथिवी चोत्पन्ना।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मातदजायत।।[२०]

अर्थात् सत्-सर्वदाविनाशरहितात्, चित्,-नित्यज्ञानस्वरूपात् तथा अज्ञानलेशमात्रादपि हीनात् आनन्द-सर्वदा सुखस्वरूपः सर्वविधसुखवर्षकश्चास्ति,तादृशलक्षणैर्युक्तः सर्वव्यापकः यः पुरूषः, यः सर्वैसपासनीयः ईष्टदेवः,सर्वसामर्ध्यवानूचास्ति तस्मात् परमात्मनः ऋग्वेरादयो चत्वारो वेदाः यज्ञायत्। अस्मिन् मन्त्रे 'जज्ञिरे' तथा 'अज्ञायत' अति क्रिये संकेतयतःयद्वेदाः अनेकविद्यायुक्ताः सन्ति। तस्मादिति पदं निर्दिशति यत् नूनं परमात्मनः एव वेदाः उत्पनाः अभवन् न तु नरेभ्यः। शतपथकारेण महर्षि याज्ञवल्क्य तथा विदुषीमैत्रेययाः संवादमाध्यमेन बेरानीश्वरकृतान् मत्त्व प्रमाणमत्रेदं प्रस्तूतम्- "एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्रृसितमेवद्यदृग्वेदों यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वागिरसः।।"[२१]

अर्थात यः आकाशदिभ्योऽपि विस्तृतः सर्वव्यापकः परमेश्वरः विद्यते तेनैव ऋग्यजुसामाथर्वाणो चत्वारो वेदाः समभवन्। यथा मानवशरीरात् श्वासं बहिरागत्य पुनरन्तर गच्छति, तथैव इश्वरोऽपि सृष्ट्यादौ वेदानुत्पाद्य संसारं भासमानं करोति प्रलयेच वेदाः संसारे विद्यमानाः न भवन्ति,परं परमेष्ठिनः ज्ञानविषयाः तु सदैव भवन्ति। बीजाकुश्वतं अंकुरः आदौ तिष्ठत्येव। वेदाः अपि नित्यमेव ईश्वरस्य ज्ञाने तिष्ठयन्ति। ते सदैवनाशरहिताः सन्ति। यतः ते नित्येश्वरस्य विद्यरूपाः सन्ति अतः स्वयमपि नित्याः एवेति विज्ञेनम्। अस्मिन्नेव सन्दर्भे मनुस्मृतकारप्रतिपादितोऽयं श्लोकोऽपि विचारार्थं प्रस्तूयते।

अग्निवायुरभिश्यस्तु त्रयम् ब्रह्म सनातनम्।

दुदोह्यज्ञ सिद्धयर्थमृग्यजु साम लक्षणम्।।[२२]

तेन परमात्मना (यज्ञसिल्यर्थम) जगति समेषां धर्मार्यकाममोक्षा-

- दिव्यवहाराणां सिद्धये जगतः वा सिद्धये अर्थात् जगतः समस्त-रूपाणांपरिज्ञानाय, अग्निवायुरविभ्यः अर्थात् तेषां माध्यमेन ऋक् - ज्ञानं, युजुः - कर्म, साम - उपासनारूपा त्रिविधज्ञान-वताः नित्याः वेदाः दुग्धवा प्रत्यक्षीकृता।

गीता इदमेव समर्थयति। तत्र निगरितम्-

"पवित्रओंकार ऋक्सामयजुरेव च"।।[२३]

अर्थात् तस्मात् पवित्रोंकारात् ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद श्च प्रादुर्भवन्। वेदातामन्तरंगप्रमाणैः अन्यशास्त्राणांच समेकितमतैःद सुस्पष्टमेव यद्वेदाःसन्तीश्वरकृतयः।

(ख) तर्काधारें :-

वेदाः अपोरूषेयाः इति विषये व्यदि वयं तार्किकदृष्ट्रयापि विचारयेमः तदापि साररूपेण लभ्यते यत् मानव समाजस्य बौद्धिविकासार्थं च बीजरूपक्ष्य नैमितिक ज्ञानस्य अतीवावश्यकतास्ति, यां दयानन्ददर्शनस्य यशस्वीलेखकेन डा. वेद प्रकाश गुप्त महोदयेन एतेषु शब्देषु निरूपितम्-

"यथा बीजं बिना कोऽप्यंकुरः नोत्पद्यते तथैव बीजरूपज्ञानं बिना ज्ञानविकासः नैव सम्भवः। उदाहरणस्वरूपे यदि कमपि नवजात शिशुं यदि कस्मिनु अपि निर्जनप्रान्ते एवं स्थापयेमू यद् कथममपि भाषकारिकं सः न प्राजुयात। भोजनादिव्यवस्थापि इत्थं स्यात् यत् कोऽपि जनः तस्य सम्पर्के नागच्छेत् तरा किं अः कमपि ज्ञानं स्वयमुत्पादयितुं प्रभवति।[२४] उपरोक्तविवेचन ज्ञायते यत् मनुष्यजातः बीजस्पज्ञानाय कस्यापि ईश्वरीयज्ञानस्यास्ति नितान्तावश्यकता।

२. वेदाः मानवकृतयः सन्ति :-

वेदानां रचनायां एकं प्रमुखं मतं पाश्चात्यविदुषां तथा तदनुगायीतां भारतीय विपश्चितामास्ति ये मन्यन्ते यत् वेदाः ईश्वररचिताः न सन्त्सनितु ते तु मनुष्यैः काले-काले रचितानां गणाः सन्ति। येषां रचनाकाररूपेण मन्त्रेण सह तस्य ऋषेरप्युल्लेखः वेदेषुस प्राप्यते । एतेषां मतानुसारं प्रत्येक मन्त्रस्यकर्ता भिन्न-भिन्न ऋषय सन्ति। येषां मन्त्राणां संकलनं वेदाः वर्तते। अस्य मतस्य प्रतिपादकाः पाश्चात्यविद्वानः सन्त्येते - मैक्समूलर कीथ, विल्सन, विन्टरनिदसादय । एते पाश्चात्यविद्वासंः वेदमूमानवस्य प्रारम्भिक विकास क्रमस्य दर्पणं मन्यन्ते । यास्मिन् मानवकल्याण्सूत्रस्याथवा दिशानिर्देशस्य प्राप्तिरसम्भवास्ति । यर्ते वेदाः मानवसभ्यतायाः आदिमाविकासस्य द्योतकमात्राः सन्ति। मैक्समूलर महोदयेन वेदानां रचनाकालः १२०० ई. पूर्व निर्धारितम् बूलदेन १५००-१२०० ई० पूर्व वेदानों रचना स्वीकृता मैक्डानलेन १३०० ई. पूर्व तथा

जैकोबीमहोदयेन ३००० ई.पू. वेदानां रचना सविकृता। बालगंगाधरतिलक महाभागेन ६००० ई० पूर्व वेदानां रचनाकालः प्रतिपादितः। परं वेदानां मानवरचनायाः यः प्रमुखः आधारः मन्त्राणं ऋषिः मतः वर्तते । तत् वैदिपरम्परायां वर्णितवास्तविकतयास्ति सर्वथा विपरीतः । यतः निरूक्तकारेण "साक्षात् कृतधर्माणः ऋषीयोः बभुवाः।" अर्थात ऋषयः मन्त्रार्थानां दर्शकाः प्रकाशकाः सन्ति। ये वैदिक विद्वांसः वेदमंत्र कर्तृ रूपेण ऋषीन् स्वीकुर्वन्ति। तै इदमपि तथं ध्यातव्यं यत केनापि -२ मन्त्रेण सहतु शत-शत ऋषीनामान्यपयपुपलभ्यन्ते । अन्ये केचन तादृशः अपि सन्ति मन्त्राः येषामन्यस्थलेषु पुनरावृतिः प्राप्येत तथा तेषां ऋषीषु विद्यते भिन्नता । एतादृशपदिस्थितौ विचारभिदं हास्यास्पदमेव यद् ऋषयः मन्त्रकर्तारः सन्ति। किं भिन्न-भिन्न ऋषिभिः पृथग्-पृथग् कालेषु एकाचैव मन्त्रस्य निर्माणमथवत । वस्तुतः इदं मते परम्परादृशा तर्क दृशापि च सर्वथानुपयुक्तं प्रतिभाति। प्रख्याताधुनिका वैदिकविद्वदभ्यां दयानन्देन अरविन्देन चास्यधारणायाः सतर्कप्रमाणैः खण्डनं कृतं यत वेदाः मानवकृतयः सन्ति। मानवस्य समाजसय च निर्माणसम्बन्धी ये परिपक्वविचाराः वेदेषूपतथ्यन्ते तैः अपि वेदान् आदिमविकासस्य परिचायकान स्वीकर्तुं न पारयामः। सत्यसनातन कल्याणकारी शिक्षायां वेदाः मन्त्राणां माध्यमैः अप्रसूताः । तैः अपि वेदानां सनातन- कर्तुः संकेतं प्राप्यते, यं वेदेषु इन्द्र, मित्र, वरूण, अग्नि, दिव्यः सुपर्णः,गुरूत्मान, यम,भार्तारख्वानित्यादि भिन्न-भिन्नै : नामैः विप्रजनाः आकारयन्ति ।

<u>विश्वस्य प्राचीनतम साहित्ये वेदानां स्थानम्</u> :- उपर्युक्तविवेचतेन इदं तथ्य पूर्णरूपेन स्पष्टं भवतियत् वेदाः मानवरचनेति स्वीकरणं न प्रमाणदृशा तर्कदृशा, वोचितमप्ति, न भरतीयदृष्टीकोणेन । वैदिकज्ञानपरम्परायां वेदान् विश्वस्य प्राचीनतम साहित्येषु सर्वादिमान् स्वीक्रियते । वेदा अपौरूषेयाः, अनादयः तथा सनातनज्ञानस्य मूलग्रन्थरूपे स्वीकृता सन्ति। संसारे अन्ये येडापि धार्मिकग्रन्थाः सन्ति तेषां समेषयापयेड़ निश्चितः कालः वर्तते। उदाहरणातया-पारसीनां जिन्दाअवेस्ता नामः धार्मिकग्रन्थः ८०० ई० पूर्वम् ईसाई मतावलम्बीनां 'न्यूटेस्टामैंट' प्रायशः २००० ई० पूर्वम् यवानाताभ्य 'कुरआन' नामक ग्रन्थं १४०० ई० पूर्व रचितम्।

परं विश्वस्य सर्वेषु प्रमुखधर्मग्रन्थेषु वेदाः मात्रैतादृशग्रन्थाः सन्ति येषां प्रादुर्भावविषये प्राच्यापाश्चात्य बुधाः नैतमतावलाम्बिनः सन्ति। द्वितीयमस्मिन् सन्दर्भे यावत् वेदानुयायीनां मान्यतानुसारं वेदाः ईश्वरकृतयः सन्ति। तेषामनुसारं मानवसभ्यता न्याः सहैव वेदाः प्रादुरभवन्।

यदि एतत् स्वीकुर्मः चेत् वेदानां जनिकालः १६, ६०, ८४, १०० वर्षपूर्वआसीत्। मतस्याश्च समर्थकेषु शतपथब्रह्मणकारः, मनुस्मृतिकारः, महाभारतकारः, सांख्यदर्शनकार कपिल सदृशाः प्रचीन विद्वानः तैश्च सह मध्ययुगीनाः महर्षि दयानन्दः अरविन्दयोगी-आदयः सन्ति।

वेदानां प्रादुर्भावसम्बन्धे वैदिकदृष्टीकोणस्य समर्थन एकेनान्येनापि प्रभावीशाली तर्केण भवति। यस्याधारः अस्ति यत् यथा कस्यापि संगठनस्य समाजस्य वा संचालनाय तस्य मूलभूतनियमानां संविधानस्य वा स्थितिः अनिवार्य एवास्ति। तथैव सृष्टिसंचालननियमानं ज्ञानमपि सृष्टिकर्तृणावश्यं प्रकाशनीयम। मैक्समूलर महोरयस्च शब्देषु।

If there is a god who has creeded heaven and earth it will be unjust on his part if he depriness millions of his son born before mases, of his divine knowledge. Reason and comparative study of religions declares that god gives divine knowledge from his first applarance on earth.[26]

अर्थात यदि पृथिव्याकाक्षादिनां स्रष्टा अस्ति कश्चिदिष्वरः चेत् व्यवहारः अन्याययुक्ततामा पतिष्यति यत् सः मूआतः पूर्वोत्पन्नान् स्वकोटिपूत्रान् स्वज्ञानत् रहितान् स्थापयेत्। तर्काणां धर्माणां च तुलनात्मकेन् अध्ययनेन स्पष्टायते यत् परमेश्वरः सृष्ट्यार्दो एवं स्वकीयं ज्ञानं मानवेभ्यः प्रददाति।

वस्तुतः वेदेषु यस्य वैचारिकगभीरतायाः, व्यापकसृष्टिमूलकतायाः स्वराणां छन्दसां च सुयोजनायाः अलंकारिकतायाश्च पदे-पदे दर्शनं भवति तत्कालः अद्यतनात् सहस्त्राणि कोटिवर्षाणि वा पूर्वमेवाप्नोति।

वेदाः आर्यश्च

वेदाः आर्यजातेः गौरवग्रन्था विश्वयसाहित्ये च महत्वपूर्णस्थान भाजाः सन्ति। कालदृष्ट्या एते विश्वस्य प्राचीनतमाः ग्रन्थाः सर्वेः स्वीकाताः एवं मनुष्यसमाजस्योपदि प्रभावदृशापि

मानवसुलभ साहित्ये ऽन्यतस्थानं भजन्ते वेदाः। एते ज्ञानपर्यायाः सन्ति। एतेषु ज्ञानविज्ञान- धर्म-समाज व्यवस्थाध्यात्मिकोन्नति सम्बन्धितानि तत्त्वानि मूलसूत्ररूपे प्राप्यन्ते। आर्याणां जीवनं वेरेभ्यो ऽनुप्राणितं निर्देशितंचाभवत्। अभ्यतायाः आरम्भे एवार्यैः समग्रपदार्थानां कर्माणाञ्च नामकरणं वेदानाधारिकृत्यैव कृतम्। तेषामाधारे एव भिन्न-भिन्न संस्थानां नामानि स्थापितानी। अतः आर्याः वेदानुयामिनः, वैदिकध र्माविलाम्बिनश्च समस्तविश्वे स्वीक्रियन्ते। आर्यपदं श्रेष्ठतासूचकम् पदं केचनविद्वांसः प्रमुखतया पाश्चात्यविद्वांसः मनीषयः 'आर्य' शब्दं प्रजातिविशेषायें प्रयोजयन्ति। येषु मैक्समूलरादयः सन्ति प्रमुखः। परन्तु तेषामिदं मतंन तु वैदिकपरम्पराय पुष्यति न चार्याणां सुदीर्घकालीकेतिहासेन।

वस्तुतः आर्यशब्दः श्रेष्ठतावाचकः। येषां धर्मग्रन्थाः मनोः अनुसारं वेदाः सन्ति। आर्याश्च यान् स्वतः प्रमाणं मन्यन्ते। यदि शब्दनिर्माणदृष्ट्यावजोयामश्चेत् आर्यशब्दः "ऋगतौ" धातुना निष्पद्यते। यस्यार्थः भवति गतिशीलः, प्रगतिशीलः, श्रेष्टकार युक्तश्च मनुष्यः। आर्यैरावृतत्वादस्य देशस्य नामाप्यार्या वर्त्तो ऽभवत्। यः आर्याणां वैश्विकविस्तारस्य आधारः आसीत्। महर्षिन्दयानन्देन मनुस्मृतिमनुसृत्य आर्यावर्तस्य सीमाणामेतेभ्यः शब्देश्यः वर्णनं कृतम्।

"यत् उत्तरे हिमालयः दक्षिणे विंध्याचलः, पूर्वः पश्चिमे च समुन्द्र तथा सरस्वतीः, पश्चिमे अटक नदीः पूर्वे दृषद्वती, यत् नेपालस्य पूर्वभागः हिमालयेन उद्भव दक्षिणे समुन्द्रस्य खाडीः मिलिस्यती। हिमालयस्य मध्यः रेखोण दक्षिणस्य ओर पर्वतस्य भीतरीसतहः रामेश्वरः पर्यन्तः विंध्याचलस्य भीतर यस्मात् देशः अस्ति ते आर्यवर्तः कथ्यते। स आर्यवर्तः देवः अर्थात् विबुधः स्थाप्यति च आर्यजनः निवासयति आर्यवर्त कथ्यते।"[२८]

आर्याणां देशविषये ऽपि विभिन्नविद्वत्सु गहनमतभेदः दृश्यते।[२९] केषाश्चित पाश्चात्यवेदविदां तद्मतावलीमबीनांच केषाञ्चित् भारतीयविबुधामस्तीदं मतं यत् आर्याः भारतस्य मूलनिवासिनः न आसन् अपितु भारतस्य मूलवासिन तु द्रविडाः आसन्। विदेशादागत्यार्यैः यानपसार्थ स्ववसति अत्र कृता। परं तेषामियं धारणां अतः नोपयुक्ता प्रतिभाति यतः ईरानदेशस्य ऐतिहासिकग्रन्थैः ज्ञायते यत् आर्याः आर्यावर्तात् (भारतरत्) ईरानदेशम् आगताः।

वस्तुतः आर्याणां बहिरतः आगत्यात्रार्यावर्त्ते वसतेः धारणा मैक्समूलरादारभ्यते। तदपश्चात्तु विकासवादस्य भाषाविज्ञानस्य, ज्योतिषस्य, गाथाशास्त्राणांचाश्रयमवाप्यार्याणामादिदेशतविषये विविधानिमतानि कल्पितवन्तः विद्वासः।

परन्तु मतस्यास्य मूलाधारः प्रकतत्त्वाश्च विवादास्पदाः सन्ति। यतोहि मेक्समूलरस्योद्देश्यमेवांग्लानां येन-केनप्रकरेण सहाय्यं समर्थनप्रदानचासीत्। आर्याः बहिरातगता इति विज्ञाप्य स्वास्थंग्लराज्यस्यौचित्यसिद्धकरणमा सीत्तेषामभिलाषा। एतदेव च कृतवान् मैक्समूलर। अन्यथा प्राचीनेषु मध्यकालीनेषु वा केष्वपि ग्रन्थेषु आर्याण देशान्तरादागमन च समर्थितम्।

वैदिक देवताः ऋषयश्च :-

वेदानांमध्ययेन विद्यते यत् वर्तमानकाले समुपलब्धवेदेषु प्रायशः विंशति सहस्त्रमन्त्राः सन्ति। समेषामपि मंत्राणामुपरि सम्बन्धित देवता ऋषीणाञ्चोल्लेखः प्राप्यते। यथा-

ऋषि-शुनः शेप देवता - वरूण

"वि मृलीकाय ते मनो रथरिश्वं न संदितम्। गीर्भिवरूण सीमहि।।"[२६]

एवमेव चतुर्णामपिवेरानां मन्त्रगताः देवताः ऋषयश्च मन्त्रोपर्युल्लिखिताः भवन्ति। वेदार्थे मन्त्राणां देवतर्षीणां ज्ञानमपरिहार्यं वर्तते। एतेन मन्त्रस्य वास्तविकः अर्थः सगमः भवति। यथा यजुर्वेदस्यायं मन्त्रः-

ओमग्नि देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवा रूद्रा देवता आदित्य देवता मरूतो देवता विश्वे देवा र्देवता बृहस्पति देवतोन्द्रो देवता वरूणो देवता।।[३०]

देवताशब्देन मन्त्रस्य प्रतिपाद्यं बुध्यते। सर्वानुक्रमण्यनुसारम्-

"यस्य वाक्य स ऋषि। या तेन उच्यते सा देवता।।"

अर्थात् यस्य मन्त्रार्थसूचकवचनमस्ति सः ऋषिः कथ्यते। यश्च कथनीयविषयः यथा ज्ञाप्यते सा मन्त्रदेवता उच्यते। तात्पर्यमेतद्यत् वैदिक-ऋचासु वर्णितविषयाः देवताः सन्ति। वृहद्देवताग्रन्थे देवतायाः इदं लक्षणं कृतम्-

"अथमिच्छन् ऋषिर्देवं यं यमाहार्य मास्वित्पति। प्राधान्येन स्तुवन भक्त्या मंत्रस्तद्देवसः।।

मन्त्रे यस्य वस्तुनः ऋषिर्भक्त्या स्तुतिं करोति तदेव देवतास्ति। वेदभाष्यकारस्य उवटमहोदयस्य शब्देषु-

"अथ देवता मंत्रवाक्याभिधेया इति। मंत्रस्य वाच्यं देवतेति।।"

अर्थात् मन्त्राणां वाच्यविषयभूताः सन्ति देवताः। वेदमन्त्रेषु वर्जित देवतानां द्वौ प्रमुखौ भेदौ स्तः -आदिष्टः अनादिष्टश्च।

१. <u>आदिष्ट</u> :- आदिष्टदेवता सा उच्यते यस्या नाम मन्त्रे स्पष्टतयायाति। यथा-

'अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्।।'[३१]
ऋग्वेदीयेऽस्मिन् मन्त्रे देवतारूपे अग्निः स्पष्टमेवाक्तः।

२. <u>अनादिष्ट</u> :- येषु मन्त्रेषु देवतानाम स्पष्टं न भवति, अपितु अर्थविनियोगेन येषानामानि निश्चियन्ते, ते अनादिष्टदेवताः कथ्यन्ते। यथा-

चत्वारि श्रृंगा त्रयो अस्य पादाः द्वे शीर्ष सप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो शेरवीति महो देवो गर्त्या आ विवेश।।[३२]

अत्र यास्कानुसारं यज्ञस्य पतंजलिराचार्यानुसारं शब्दस्या कात्यायनस्य ऋक्मर्वानुक्रमणिसम्यताः अग्नि-सूर्य-साप-गाव-घृतारीनाश्च स्तुतिः गीता परं तेषां नामग्रहणं न कृतमतः एतादृशाः एते अनादिष्टदेवताः सन्ति।

एतेन स्पष्टं भवति यत् मन्त्रस्य काचिदापि देवताविशेषः न परमात्माननिवार्यत्वेन प्रतिपादिता निर्देशिता वा। एकस्यैव मन्त्रस्य एकः द्वौ तदधिकाः वा भावाः कल्पयितुं शक्यन्ते। ते च भावाः तस्यमन्त्रस्य देवताः भवितुमर्हन्ति। देवताशब्दः देव शब्देन "देवात् तल्" इति सूत्रेण स्वार्थे 'तल्' प्रत्येय कृते अति निष्पयते। अन्तरमेतदेच यत् देव शब्दः पुल्लिंगे प्रयुन्यते देवता च स्त्रीलिंगे।

निरूक्तकारेण देवशब्दस्य निर्वचनं चतुर्भिप्रकारैर्दिष्टम् देवो दानाद्वा, दीपनाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा ।

अर्थात्- १. देवशब्दः दानार्थकात् 'दा' धातोः

२. प्रकाशार्थकात् 'द्युत्' धातोः

३. द्योतनार्थकात् "द्युत" धातोः अपि वा

४. द्युस्थानीय दिति तिष्ठतीति देवः। दिवि+घञ्=देवः। इति निष्पद्यते।

सन्दर्भेऽस्मिन् एतदपि विचारणीयं यत् कति संख्यकाः देवाः? प्रश्नस्यास्योत्तर पं. गुरूदत्त महोदयेन एतेभ्यः शब्देस्यः दत्तम्।

१. काल

२. स्थानम्

३. शाक्ति

४. आत्मा

५. मनिसीत कार्यम।

६. जीवन सम्बन्धिः मनः इप्सित् कार्यम्।

तेषां कथनम अस्ति यत् मनुष्य संसारे येभ्यः पदार्थेभ्यः ज्ञानं प्राप्तुम् शक्नोति ते सर्वे एतेषाम् षडविभागानां अन्तः आगच्छन्ति

वैज्ञानिक विभागः	वैदिक विभागः
१. समय	१२. आदित्य
२. स्थानं	८. बसु
३. शक्तिः	१०. रूद्र-(प्राण+उपप्राण)
४. आत्मा	११. वा रूद्र (आत्मा)
५. मनस्य विचार पूर्वकं कार्य	१. प्रजापति/यज्ञ
६. संसार शरीरस्य जीवन सम्बन्धी कार्य	१. विद्युत[२३]

एतान् देवानऽपि यास्क मुनिना त्रिषुविभागेषु विभक्तं कृतमस्ति।

१. अग्निः पृथ्वीस्थानो।

२. वायुर्वेन्द्रो वाऽअन्तरिक्ष स्थानों।

३. सूर्यो द्युस्थानोः।

एषा वार्ता यास्काचार्यस्य देवानाम् भक्तिसाहर्चस्य अध्ययनम् करणेन स्पष्टं भवति। अग्रे गत्वा यास्काचार्य लिखति "तासाम महाभाष्यादे कस्या अपि बहुनि नामधेयानि भवन्ति"

ऋषि :- वैदिक ऋषिणाम् सन्दर्भे एतद् कथितुम शक्नोतियत् ऋक., यजु., साम., अथर्वञ्च। चतुर्णाम, वेदानाम् प्रकाशनम चतुर्णाम् ऋषिणाम् माध्यमेन जातम् अस्ति। शतपथ कारेण एषाम् नामानि क्रमशः अग्नि, वायु, आदित्य अंगिरा इत्यादयः बोधिता सन्ति। शतपथकारस्य कथनमस्ति यत्-

अग्नेर्वा ऋग्वेदो जायते वायोयजुर्वेद सूर्यात् सामवेदः[३४]

अर्थात् सृष्ट्या प्रारंभे परमात्मन अग्नि वायु आदित्य अंगिरा एतेषामः ऋषिणाम आत्मानि एकस्य-एकस्य वेदस्य प्रकाशन कृतवन्तः।

मनुस्मृति कारेणापि अस्य मतस्य समर्थनम् कृतमस्ति। परन्तु सर्वेषाम् वेद मंत्राणामुपरी भिन्न-भिन्न ऋषिणाम नामानि अंकितम दृष्ट्वा एतद् भ्रम उत्पन्नम् भवितुम् स्वभाविकम् अस्ति यत् किं ऋषयः वेद मंत्राणाम् रचनाकारः आसन। अन्यत् यदि प्रथम चत्वार-ऋषान सृष्टेः आदौ परमेश्वरेण वेदानां ज्ञानम् दत्तम तर्हिपुनः वेद-मंत्रेषु अंकितम् अग्निवायुआदिना भिन्न अन्यः ऋषयः सन्ति अस्य समस्यायाः समाधानम् निरूक्तकारः यास्काचार्येण एतेषु शब्देषु कृतमस्ति।

"ऋषयो मंत्रदृष्टम् मन्त्रान्सम्प्रादुः।"[३५]

अर्थात् यस्य-यस्य मंत्रस्य दर्शनम् यम् ऋषिम् जातम् प्रथमेव यस्मात् पूर्वम् तस्य मंत्रस्य अर्थम् केनाऽपि अनेन प्रकाशितम् अतएव अद्याविधि पर्यन्तम् तस्य-तस्य मंत्रस्य सार्धम् मंत्रस्य अर्थस्य प्रकाशः कर्त्ताऋषेः रूपे तस्य नाम स्मरणस्य कृते लिखितम् भवति अनेन कारणेन अग्नि वायु आदित्य अन्यदगिरा एतेः चत्वाराः आदिऋषयः आसन। येषाम् माध्यमेन वेदानां संसारे प्रादुर्भावमभवत, तथा मंत्राणामुपरी अंकित ऋषयः तेषाम् अर्थानाम् प्रकाश कर्त्तुः रूपे जानन्ति उदाहरणतः-(१) ऋग्वेद - (४-२-२१), (अग्नि सूक्त), ऋषि वामदेव एवं देवताअग्निश्च सन्ति। तथैव ऋग्वेद (१-७-३२), (इन्द्र सूक्त) ऋषि हिरण्यस्तूप अङ्गिरस इन्द्रदेवताश्च अस्ति।

निरूक्तकारस्य उपयुर्क्त कथनेनू एतद् तथ्यं सम्यक्रूपेण जायते यत् ऋषयः मंत्राणाम् कर्त्ता नैवं परञ्य मन्त्रार्थस्य प्रकाशकाः सन्ति।

वेदाभाष्यकार सायणाचार्यस्य अपि कथनमस्ति यत् वेद भूत, भविष्य-वर्तमन-सूक्ष्म-व्यवहित विप्रकृष्ठ सर्वप्रकारस्य अर्थात् प्रकाशितम् करोति। परञ्य ऋषि परंपरायाम् व्यवधानम् उत्पन्नम् भवितम् स्वभाविकमस्ति। तदा वेदार्थस्य प्रकाशनस्य समस्या उप्प१८त्र शक्नोति। एनाम् सम्भावनाम् दृष्टिगतमन्रक्षव यास्काचार्यस्य कथनं अस्ति यतः-

"मनुष्यवा ऋषिषूतत्रामत्सु देवानबुवन् करे न ऋषिः
भविष्यतीति। तेभ्यं एवं तर्क ऋषि प्रायच्छन्।"[३६]

अर्थात् पूर्वकाले ऋषिनाम उतिष्ठीते मनुष्यः देवान् वक्तुलग्नयत् आस्माकम् ऋषि कः भविष्यति? यः अस्मान् वेदार्थस्य ज्ञान कारयिष्यति। तदा देवै मनुष्येभ्यः तर्क-नाम्नः ऋषि प्रदत्तः। अनेन उपाख्यानेन एतद् जायते यद् वेदार्थस्यकृते तर्कस्यापि विशेष महत्वमस्ति। वेदभाष्यकार ऋषि दयानंदस्य अस्मिन् सन्दर्भे एतद् कथनमस्ति यत्-

"वेदानामश्विरोक्त्यनन्तरं येन येनर्षिणा यस्य यस्य मंत्रस्यार्थो
यथावद् विदितस्तस्मात्तस्य तस्योपरि तत्तद् ऋषेः नामोल्लेखनमस्ति।।"

वैदिकसाहित्य

विश्वसाहित्यस्य अन्तर्गते वैदिक साहित्यस्यापि महत्वपूर्णस्थानमस्ति। वैदिक साहित्यस्य मूल चत्वार वेदाः सन्ति, ऋक्ः, यजु, साम, अथर्व अन्यद यथायत् अस्मात् पूर्वमपि उल्लेखितमस्ति यत् वैदिक परंपरा वेदान् अपुरूषैयम् मन्यते। सृष्टयाः प्रारंभे च अग्नि, वायु, आदित्य अंगिरा एतेषाम वैदिक ऋषिणाम अन्तःकरणे ईश्वरेण क्रमशः ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अर्थववेदस्य च प्रकाशम् कृतम्।

ब्रह्मम् सर्वप्रथमम् चत्वार वेदानां ज्ञाता मन्यते यतोहि ब्रह्मम सर्वेरपि ऋषैः एकस्य-एकस्य वेदस्य ज्ञानम् प्रदत्तत्। एवमेव ब्रह्मणा चतर्वेदाध्ययनस्य अध्यापनश्च परम्परा आरब्ध यद् वेदाध्ययन श्रुति परम्परायाः रूपे च वर्तमान पर्यन्तम् दृष्टि गोचरः भवति। वेदानाम् सम्बन्धे एकम् महत्वपूर्णम् प्रश्नम् एतद विचारणीयमस्ति यत् भिन्न-भिन्न वेदानाम् प्रतिपादयः विषयाः के सन्ति। वेदविषयक स्व अध्ययनस्य आधारे मम एषः स्व धारणा अस्ति यत् प्रत्येकऽस्मिन् वेदे सामान्यरूपेण सर्वेषाम् विषयाणाम् सामान्यम् वर्णनं लभते। किञ्च अनेन सार्धम् प्रत्येकवेदस्य स्व प्रमुख विषयः अपि अस्ति। यस्य कारणेन तस्य वेदस्य विशिष्टमेकम् चिन्हम् निर्मितम्।

वैदिक साहित्यस्य संक्षिप्त परिचय

वेद	ज्ञाता ऋषि	शाखाएं	ब्राह्मण ग्रन्थ	आरण्यक	उपनिषद्	उपवेद	प्रतिषांख्य	अनुक्रमणी
ऋग्वेद	अग्नि ऋषि	मुदगल, गालव, शालीय, वात्स्य, शैषिरि, दौध्य, अग्निमाटर, पराशर, जातूकर्ण्य, आश्वलायन, शांखायन, कौशीतकि, महाकौशीतकि, शाम्बव्य, पैड्य औद्दालिक, शैलालाक, शतवलोक्ष,	ऐतरेय ब्राह्मण, कौशीतकि, षांख्यायन	ऐतरेय, कौशीतकि, षांख्यायन	ऐतरेयोपनिषद्	आयुर्वेद, चरक संहिता, भेल, सुश्रुत, काष्यप, हारीत, धन्वन्तरिनिघण्टू	ऋकप्राति षाख्य	आर्शानुक्रमणी, देवतानुक्रमणी, छंदोनुक्रमणी, अनुवाकानुक्रमणी, पादविधान, वृहद्देवता, सूक्तानुक्रमणी, ऋग्विधान, ऋकप्राति, षाख्य, स्मृति
यजुर्वेद	वायुऋषि	जाबाल, बौधेय, काण्व, माध्यन्दिन, शापेय, तापनीय, कापाल, पौण्ड्रवत्स आवटिक, परमावटिक, पाराशर, वैनतेय, वैधेय, कात्यायनीय, वैजवाप	शतपथ ब्राह्मण	माध्यन्दिन, वृहदारण्यक, काण्व वृहदारण्यक	ईशोपनिशद्, कठ, तैतिरीय, वृहदारण्यक	धनुर्वेद	यजुर्वेदीय प्रातिषाख्य	अनुवाकाध्याय
सामवेद	आदित्य ऋषि	कौथुमी, राणायनी, जैमिनी	ताण्डव (पंचविंष)शड्विंष, देवतमन्त्र(छान्दोग्य) आर्शेय, सामविधान, संहितोपनिशद्, वंष, जैमिनीय, भल्लवि, कालववि, रौरिक, षाट्यायन	तलवकार आरण्यक जैमिनीय उपनिशद् ब्राह्मण	केनोपनिशद् छान्दोग्योपनिशद्	गान्धर्ववेद	सामवेदीय प्रातिषाख्य (पुष्पसूत्र)	ऋश्यानुक्रमणी, देवतानुक्रमणी,
अथर्ववेद	अङ्गिरा ऋषि	पैप्पलाद, रतौद (तौद) मौद, षौनक, जाजल, जलद, ब्रह्मवद, देवदर्ष, चारणवैध	गोपथ - ब्राह्मण	------------	प्रश्नोपनिशद् मुंडक, माण्डूक्य	अथर्ववेद	अथर्ववेदीय प्रातिषाख्य	वृहद सर्वानुक्रमणी,

आरण्यक साहित्य

व्याकरण २

कल्प २

कल्प ग्रन्थ

शिक्षा

स्मृतिग्रन्थ

निरुक्त३

छन्द ६

ज्योतिष ४

मीमांसा

न्याय

वेदान्त

६ वेदाग

६ उपांग शास्त्र
(दर्शन शास्त्र)

वैशेषिक २

सांख्य २

योग १

श्वेताश्वतर

प्रश्न

मुण्डक

प्रमुख उपनिषद्
१३

ईश

केन

कठ

ऐतरेय

छान्दोग्य

मुण्डक

माण्डूक्य

तैतिरिय

वृहदारण्यक

२.ऐतरेय ब्राह्मण

ताण्ड्य ब्राह्मण

१.शतपथ ब्राह्मण

४
ब्राह्मण

गोपथ ब्राह्मण

२. धनुर्वेद

१. आयुर्वेद

अथर्ववेद

गन्धर्ववेद

४.अथर्ववेद
प्राप्तकर्ता अग्निऋषि
विषय-विज्ञान

४
उपवेद

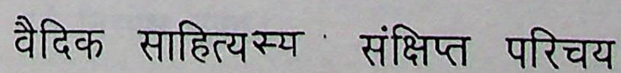
३.सामवेद
आदित्य
विषय-उपासना

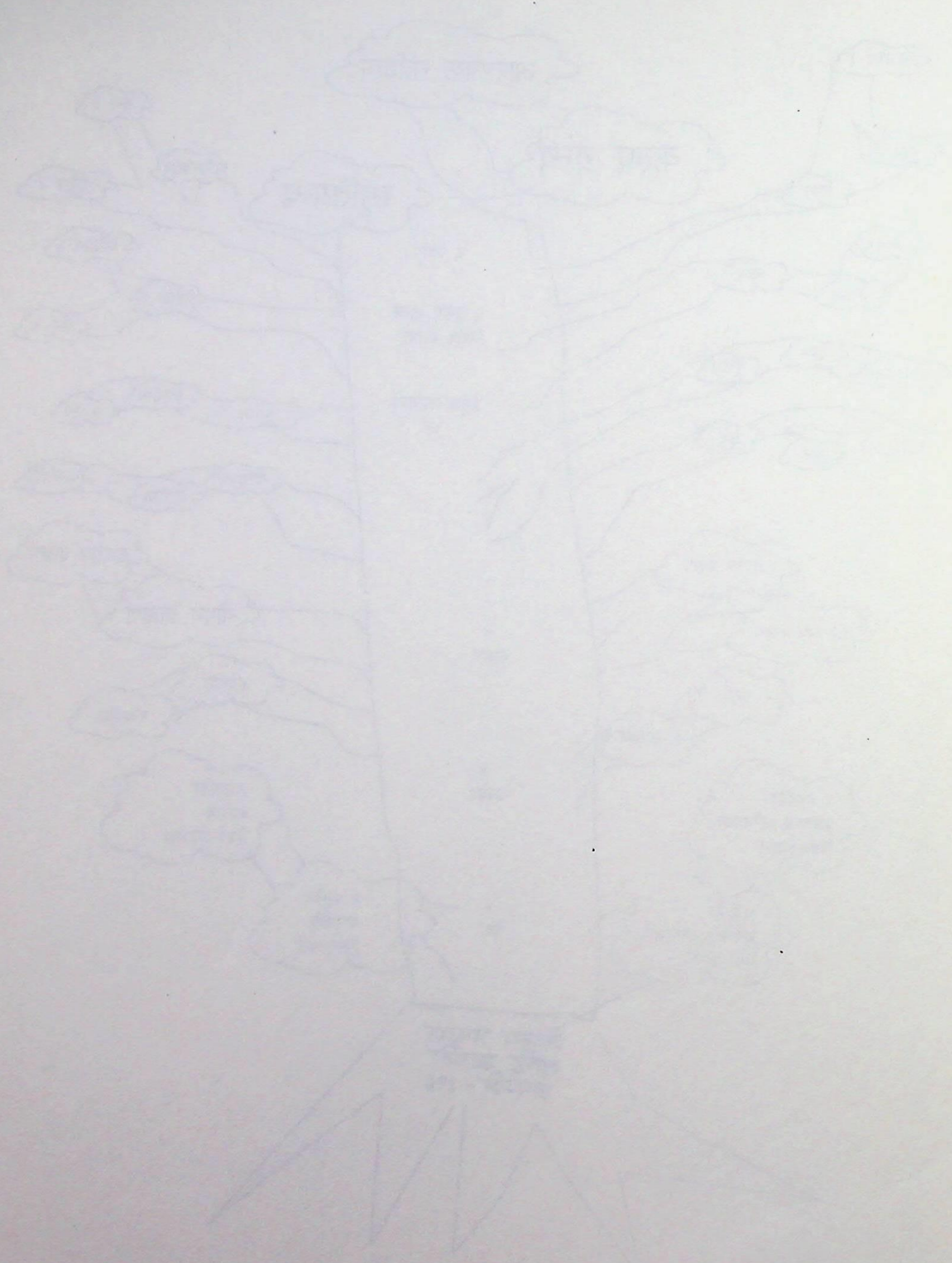
१.ऋग्वेद
प्राप्तकर्ता अग्निऋषि
विषय-ज्ञान

४
वेद

२.यजुर्वेद
वायुऋषि
विषय-कर्म

वेदस्य प्रकाश
सृष्टि उत्पत्ति
आरम्भे - 196

उदाहरणतः - ऋग्वेदस्य प्रमुख विषयः पदार्थ विद्यायाः प्रकाशनम् करणीयमस्ति यद्यपि यजुर्वेदः प्रधानातः कर्मकाण्डस्य प्रतिपादक ग्रन्थः मन्यते। किञ्च सामवेदस्य अन्तर्गते उपासना-तत्वस्य मुख्यरूपेण वर्णनं लभते। अथर्ववेदस्यान्तर्गते विज्ञान तत्व मुख्यरूपेण दृश्यते चत्वारवेदेषु२०४१७ मंत्राः ऋचाः सन्ति अत्र प्रत्येकस्मिन् वेदे कति मन्त्राःसन्ति तेषाम् अत्र वर्णन दीयते-

वेद	मंत्र संख्या
ऋग्वेद	१०५८०½
यजुर्वेद	१६७५
सामवेद	१८७५
अथर्ववेद	५९८७

यथाकि वयम् जानामः आर्याणाम् जीवने वेदानाम अध्ययनस्य मननस्य सुदीर्घपरपरा आगच्छति। वैदिक ऋषिभिः समये-समये वेदमन्त्राणां व्याख्यानम् दत्तमस्ति। यानू वेदानाम् शाखा मन्यन्ते। अनेन एतद् जायते यत् वैदिक साहित्य प्राचीनकाले अतिसमृद्ध स्थितः अस्तिः किन्तु काल प्रवाहे अनेका शाखाः विलुप्ता अभवनू। अत्र वैदिक साहित्यस्य विशाल भण्डारात परिचयंकारितुम् वेदेषु तेषाम् उपलब्ध शाखासु तथा तेनू सम्बन्धित अंग एवं उपांगग्रन्थानाम् सूचिका दीयते येन वेदा नाम सम्पूर्ण वैदिक साहित्यस्य सम्बन्ध सुस्पष्टः भवति

"ऋग्वेद तेनूसम्बन्धित वैदिक साहित्य"

ऋग्वेदस्य रचानासंगठनः द्विप्रकारस्य अस्ति-

१. अष्टकक्रम अनुसारेण-सम्पूर्णः ऋग्वेदः ८ अष्टक १४ अध्याय तथा २००६ वर्ग विभाजितमस्ति।

२. मंडलक्रमानुसारेण-ऋग्वेदस्यान्तर्गते १० मण्डल ८५ अनुवाक, १०२८ सूक्त १०५८० ऋचाः लभन्ते यद् छन्दो बद्ध मंत्राणाम् रूपे ऋग्वेदे उपलब्धाः सन्ति।

घाटे महोदयस्यानुसारेण ऋग्वेदस्य समस्त सूक्तानू त्रीषु कोटिषु विभाजितम् कर्तुम् शक्नुवन्ति-

१. धार्मिक सूक्त।

२. दार्शनिक सूक्त।

३. धर्म निरपेक्ष सूक्त।

किन्तु यास्काचार्यः त्रयम् अन्यद् वर्ग मन्यते-

१. प्रत्यक्ष कृत
२. परोक्ष कृत
३. आध्यात्मिक

ऋग्वेदस्य अन्तर्गते ईन्द्रस्य स्तुतिपरक २५० सूक्त अग्नेः स्तुतिपरकं सूक्त २००, सोमस्य स्तुतिपरकम् सूक्त १२० सन्ति।

ऋग्वेदस्य पुरूषसूक्त, हिरण्य गर्भ सूक्त तथा नासदीय सूक्ते दार्शनिकतत्वः विशेषरूपेण दृष्टिगोचरः भवन्ति। छन्दस दृष्ट्या ऋग्वेद अनेकानाम् छन्दानाम् प्रयोगः अभवत् येषु सप्त छन्दाः प्रमुखाः सन्ति-

१. गायत्री
२. उष्णिक
३. अनुष्टुप
४. त्रिष्टुप
५. बृहती
६. जगती
७. पंक्ति।

ऋग्वेदस्य २१ शाखाः मन्यन्ते तेषु केवलम् पंचशाखानाम् उल्लेखा लभते- १. शाकल, २. बाणू कल, ३. आश्वलायन, ४. शांखायन, ५. माण्डुकायन।

ऐतेषु केवलम् शाकल शाखा एव उपलब्धः अस्ति। ऋग्वेदस्य ऐतरेय कोसीतकी नायकः द्वौ ब्राह्मणौ मन्यतः यद्यपि आरण्यक, एतरेय सांख्यायनः विद्यते। ऋग्वेदस्य उपनिषदानाम् अन्तर्गते ऐतरेय कौसीतकी बाणकलस्य उल्लेखः लभते।

आश्वलायन, सांखायन ऐतेः ऋग्वेदस्य द्वौ श्रौत सूत्रौ स्तः। गृह्यसूत्रस्य अन्तर्गते आखलायन शंख्यानस्य च उल्लेखः लभते।

ऋग्वेदस्य पश्चांते यजुर्वेद विचारणीय अस्ति, अस्यिम मुख्यरूपेण वैदिक कर्मकाण्डस्य प्रतिपादनः अस्ति। महाभाष्यकार पतंजलिना ऐनम् अध्वर्युवेद कथितमस्ति यस्य १०१ शाखानाम्

वर्णनम् कृतमस्ति। वर्तमाने यजुर्वेदस्य निम्न षड् शाखाः उपलब्धाः सन्ति।

शुक्लयजुर्वेद- १. वाजसनेयी संहिता (माध्यान्दिन)

२. कण्व संहिता

कृष्णयजुर्वेद- ३. कठ संहिता

४. कपिष्ठल संहिता

५. मैत्रायणी संहिता

६. तैतिरीय संहिता

शुक्ल यजुर्वेदस्य वाजसनेयीसंहितायां केवलम्-४० अध्याय् ३०३ अनुवाक १६७५ मंत्र।

शुक्ल यजुर्वेद मूलक वैदिक साहित्यस्य सूची

शुक्ल यजुर्वेद आदित्य सम्प्रदायेन सम्बद्ध अस्ति। शुक्ल यजुर्वेदस्य शाखाः मन्यन्ते, किन्तु द्वौ शाखौ उपलब्धौ स्तः

१. काण्व

२. वाजसनेयी

ब्राह्मण-सत्पथ ब्राह्मण

आरण्य-वृहदारण्यक

उपनिषद्-ईशावास्योपनिषद् वृहदारण्यकोपनिषद् प्रश्नोपनिषद्।

श्रोत्र सूत्र-काव्यायन पारस्कर

गृह्य सूत्र-काव्यायन पारस्कर

धर्म सूत्र-नास्ति

सुल्व सूत्र-कात्यायन

कृष्ण यजुर्वेद वैदिक साहित्यस्य सूची

कृष्णयजुर्वेदः ब्राह्मण सम्प्रदायेन् सम्बद्ध अस्ति। कृष्ण यजुर्वेदस्य ८५ शाखाः मन्यते, किन्तु केवलम् ४ शाखाः उपलब्धाः

१. तैतिरीय

२. मैत्रायणी

३. कठ

४. कपिष्ठलकठ

ब्राह्मण - तैत्तिरीय, मैत्रायणी, कंठ, कपिष्ठलकठ एतासु चत्वार संहितासु यद् ब्राह्मण भामः अस्ति तदेरूर कृष्ण यजुर्वेदस्य ब्राह्मण अस्ति।

आरण्यक - तैतिरीय आरण्यक।

उपनिषद - तैतिरीय, महानारयण, मैत्रीयणीय, कठोपनिषद् श्वेताश्वतरोपनिषद्।

श्रौतसूत्र - आपस्तम्ब, बौधायन, हिरण्येकेशी (सत्याषाढ़) भारद्वाज, वैश्वानस, बाद्युल, मानव, मैत्रायणी, वाराह

गृह्यसूत्र - आपस्तम्ब,बौधायन, सत्याषाद, वैश्वानस, कठ

धर्मसूत्र - वसिष्ट सूत्र।

शुल्वसूत्र - बौधायक, आपस्तम्ब, मानव, मैत्रीयणी वाराह और बाघूल

कृष्ण यजुर्वेदः एतेन ब्राह्मण सम्प्रदायेन सम्बन्धितः अस्ति।

सामवेद गायनविद्यायाः मूलाधारः अस्ति। वृहदारण्यकोपनिषदे उक्त मस्ति यत-

"सा च अमश्येति तत्सामनः सामत्वम्।
सा ऋक्तस सह सम्बन्धः अमो नाम स्वरो यत्र वर्तते तत्साम्।।"

अर्थात् सा अन्यद् अमेन मिलित्वा सामः निर्भितः अस्ति। सा इत्यस्य अर्थः अस्ति ऋचा अम् इव्यस्य अर्थः अस्ति षडजऋषभ गन्धार इत्यादि सप्त स्वराः।

एवमेव सामस्य ऋताए सप्त स्वरेषु गायन्ति तर्हि सामः निर्मिते। वस्तुतः सामः अस्ति ऋचायाः स्वरयुक्तः गेय पाठः।

महाभाष्यकार पतंजलि अनुसार १००० शाखाः आसन। किंच वर्तमाने केवलं त्रय शाखाएव उपलब्धा एव भवन्ति।

१. कौथुमीय

२. राणायतीय

३. जैमिनिय

कौथमीय शाखायः अनुसारेण सामवेदस्य द्वौ भागौ स्तः

१. पूर्वार्चिक

२. उत्तरार्चिक

पूर्वार्चिके ६ प्रपाठकाः सन्ति। उत्तरार्चिके ६ नव प्रपाठकाः सन्ति एवमेव सामवेदे १५ प्रपाठक एवं १८७५ ऋचाः सन्ति

ब्राह्मण - पंचविंश (ताण्ड्य महा-ब्रह्मण) षडविंश, सामविधान, आर्षेय, मंत्र,
देवताध्याय, वेश, जैमिनीय, तवलकार, आर्षेय।
आरण्यक - कश्चिद न लभते।
उपनिषद - छान्दोग्योपनिषद्, केनोपनिषद्।
श्रौतसूत्र - खादिर, लाट्यायन द्राघ्यायण।
गृह्मसूत्र - खादिल, गोभिल, गौतम।
धर्मासूत्र - गौतम।
शुल्व सूत्र - कश्चिद न मिलती।

अर्थववेदम् अथर्वा या अगिरस अपि कथ्यतेः एतेषाम् ६ नव शाखानाम् उल्लेखम् लभते किन्तु वर्तमान समये द्वौ शाखौ उपलब्धौ स्तः।

१. शौनकीय।
२. पिप्लाद।

शौनक शाखायां २० काण्ड, ७३ सूक्त अन्यद् ५६८७ मंत्राः सन्ति।
ब्राह्मण - गौपथ ब्राह्मण।
आरण्यक - कश्चिदपि न अस्ति।
उपनिषद - मुण्डकोपनिषद्, माण्डुक्योपनिषद्।
श्रौतसूत्र - वैतान।
गृह्मसूत्र - कौशिक।
धर्मासूत्र - कश्चिदपि न।
शुल्व सूत्र - कश्चिदपि न।

वैदिक साहित्यस्य अन्तर्गत उपवेदस्य अपि महत्वपूर्णम् स्थानम् अस्ति। ऋग्वेदस्य उपवेदः आयुर्वेदः मन्यते। यस्मिन् स्वास्थ्य दीर्घजीवन एवं चिकित्सया वर्णनम् लभते। यजुर्वेदस्य उपवेदः धनुर्वेदः कथ्यते, यस्मिन, सेना, हथियार, युद्ध कला एवं राजनीत्याः वर्णनम् लभते। सामस्य उपवेदस्य नाम गन्धर्ववेद अस्ति। यस्मिन् गायन वादन एवं नृत्यादिनाम् वर्णनाम् लभते। अथर्ववेदस्य

उपवेदः अर्थवेदः कथ्यते, यस्मिन् व्यापार-कृषि-अर्थव्यवस्था इत्यादिनाम् वर्णनम् लभते।

वैदिक साहित्य परंपरायाम् वेदांगानामऽपि महत्वपूर्ण स्थानम् अस्ति। ऋषैः मंत्रेषु निहित रहस्ययणाम् प्रकाशनम् हेतु वेदांगानाम् अपि रचना कृतः अस्ति। येषां संख्या ६ अस्ति।

१. शिक्षा
२. कल्प
३. व्याकरण
४. छन्द
५. ज्योतिष
६. निरूक्त

शिक्षायाः अन्तर्गत भाषायाः अक्षर, ज्ञान, उच्चारण, स्थान, प्रयत्न इत्यादिनाम् वर्णनाम् लभते। कल्प ग्रन्थेषु व्यवहार सुनिति इत्यादिना। सम्बन्धित विषय वस्तु दुष्टिगोचरः भवति व्याकरण स्यान्तर्गते धातु, प्रत्येय, इत्यादिनाम् वर्णनम् कृतम् अस्ति। किन्तु वेदमंत्राणाम् वर्णनम् कथम् भवेद अस्य वर्णनम् यास्काचार्येण "निरूक्त" नामक ग्रन्थे कृतमस्ति। छन्दग्रन्थेषु श्लोकस्य रचना गान कलायाः वर्णनम् लभते। ज्योतिषे गणित, खगोलस्य गति स्थिति इत्यादिनाम् वर्णनाम् लभते वेदाङ्गैः सह वैदिक ऋषिभिः स्मृति ग्रन्थानाम् आख्यक साहित्य सूत्र ग्रंथ इत्यादिनाम् समये-समये ऋषिभिः संरचना कृताः, येषाम् मूले मानव मात्रस्य कल्याणः एवं तान कर्त्तव्य पालनस्य बोधम् कारणियम् आसित्।

सन्दर्भ सूची

१. Max Mular: A History of Ancient Sanskrit Literature-1
२. अथर्ववेद - (10-23-4-20)
३. यजुर्वेद - (31-7)
४. महर्षि दयानन्दः ऋग्वेदभाष्य भूमिका-आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट (पृ. 8)
५. श. प. - (11-5-2-3)
६. ब्रह्म सूत्रः - (1-1-3)

७. सांख्य सूत्रः - (5-51)

८. वैशेषिक सूत्रः - (1-1-3)

६. योग सूत्रः - (1-26)

१०. स्वेताश्वतरोपनिषदः - (6-18)

११. महर्षि दयानन्द सरस्वतीः- सत्यार्थ प्रकाश-स्वमन्तव्यामन्तव्य प्रकाश (1)

१२. महर्षि दयानन्द सरस्वतीः- ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका-आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट (अगस्त1987) पृ. 855

१३. मनुस्मृति - (1/139) आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट

१४. मनुस्मृति - आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट (1-23)

१५. महर्षि दयानन्दः - ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका - आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट पृ. 15

१६. ब्रह्म सूत्र - 1-1-3

१७. पूर्व मीमांसा सूत्र जैमिनी

१८. ऋग्वेद - 10-190-1

१६. यजुर्वेद - 31-7

२०. शतपथ - 14-5

२१. मनुस्मृति - 1-23

२२. गीता - 9-17

२३. डा. वेदप्रकाश गुप्त - दयानन्द दर्शन

२४. ऋग्वेद - 1-164-46

२५. मैक्समूलर - A History of Ancient Sanskrit

२६. मनुस्मृति - आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट (1-21)

२७. ऋग्वेद - (1-25)

२८. मनुस्मृति-आर्यः साहित्य प्रचार ट्रस्ट

२६. यजुर्वेद - (14-20)

३०. ऋग्वेद - (1-1)

३१. ऋग्वेद - (4-58-3)

३२. वेद निबन्ध स्मारिका : पृ. 102

३३. शतपथ ब्राह्मण : (11-4-2-34)

३४. यास्काचार्यः निरुक्त - (7-3)

३५. यास्काचार्यः निरुक्त - (1-20)

अध्याय-२

"वेदार्थस्य समस्याः"

वेदाः आर्याणाम् गौरवग्रन्थाः सन्ति, यथाकि अस्मात् पूर्वमपि उल्लेखं अभवत यत वेदेषु सम्पूर्ण ज्ञान विज्ञान दर्शन धर्मसंस्कृति आस्था एवं विश्वासेन सम्बन्धित आधारभूतमान्यतानाम स्त्रोत्र वेदाः सन्ति । आर्याः वेदान् ईश्वरीय ज्ञानमपि मन्यन्तेः यम सृष्टौ आदेः अग्निवायु आदित्य एवमङिरा एतैः चतुर्भि ऋषिभिः समाधिअवस्थायां ईश्वरेण प्राप्तवन्तः।[1] महर्षि ब्रहमणाः उक्त ऋषिभिः एकस्य -एकस्य वेदस्य ज्ञानम् प्राप्तम् कृतम्। एवमेव ब्रह्मणा चतुर्वेदस्य परम्परा ज्ञानं प्रारम्भ मन्यते। वैदिक मान्यतानुसारं वैदिक ऋषयैः येषां मंत्राणाम् ज्ञानं साक्षात् प्राप्तम् ते मन्त्राः न तु साधारणः जनस्य कविताः आसन् न च अजाचारकःगीतानि न औपन्यासिककथाः न च मनोरंजन मूलक काव्यानि । तेषु मानवकल्याणस्य सनातनतत्वानां निर्देशः जीवनजगतस्य प्रति प्रेरणाम् मूलकउत्साह कर्मव्यवस्था आशावादम् पदे पदे दृष्टिगोचरम् भवति।

ज्ञानस्य सनातन तत्वस्य अन्यद वेदानां एकः प्रमुखविशेषता स अस्ति । सर्वेषाम् मंत्राणाम् ऋचानाम् स्वरः छन्दः देवतया सह संयुक्त ज्ञातव्यम्। अनेन सह वेदमंत्रेषु वर्ण या मात्रा संबन्धि परिवर्तनं न आगच्छेत । अस्यकृते ऋषिभिः संहितापाठ पदपाठ क्रमपाठस्य व्यवस्था कृता यः सहस्रवर्षपर्यन्तमपि परम्परा अव्यक्तरूपेण दृष्टिगोचरः भवति।

परन्तु एतादृशि प्रयत्नेन वेदानां मूलमन्त्राणाम् रक्षणं व अभवत परन्तु वेदार्थस्य समस्या विशेषरूपेण चिन्तनीयं प्रतियते।

डां. सोहनपाल सिंह आर्यस्य शब्देषु - वेदमूलतः संस्कृतभाषायाः ग्रन्थाः सन्ति यः केवलं वर्तमान संस्कृतेन भिन्न अस्ति । अपितु तस्मात् अधिकम् जटिल एवं दुरूहः अपि प्रतियते। अस्य प्रमुख कारणम् एतद अस्ति यत् लौकिक संस्कृते उत्तरोत्तर परिवर्तन अभवत । यद्यपि वेदानाम् भाषा देशकालस्य पविर्तनेन अधुना पर्यन्तम् अप्रभावित निर्मिता अस्ति। अतएव वेदानां वास्तविक स्वरूप अवगमने समय अन्तरालश्च एकः प्रमुख समस्यां अस्ति।

अस्मात् भिन्नः वेदानां पठन पाठनस्य अक्षुण पाठनस्य अक्षुण्ण परंपरा मध्ये-मध्ये विछिन्नः अपितु यथाकि विलुप्त प्रायः भवनेन लौकिकसंस्कृतस्य आधारे वेदानाम् यथार्थ स्वरूपं

ज्ञातुम निश्चित रूपे न वक्तुम् शक्यते। यत आधुनिक एवं मध्ययुगेन ग्रन्थानां अपेक्षा वेदानाम् अत्यधिकम् निकटं अस्ति।[२]

अनेन कारणेन वेदेषु आगतं मंत्राणाम् अर्थस्य समस्या अत्यधिका गम्भीरा विचारणीया च प्रतीयते। अस्मिन सन्दर्भे निरूक्तकार यास्कस्य मतं उल्लेखनीयं अस्ति- तेने वेदमंत्राणाम् अर्थ ज्ञानस्य त्रय ऐतिहासिक क्रमाणां उल्लेखः कृतः अस्ति- साक्षात्कार मंत्रोपदेश वेदांगस्य च संरचना। साक्षात्कारं वयम् वेदार्थ ज्ञानस्य प्रारम्भिकः अवस्थां अपि वक्तुं शक्नुमः । यदा समाधिस्थितौ ऋषयः मन्त्रस्य साक्षात ज्ञानं प्राप्तं कुर्वन्ति स्म। अतएव पृथक-पृथक वेद मंत्राणां सह तेषां अर्थप्रकाशकः ऋषिणां नामानि अपि संयुक्तरूपेण लभन्ते। वेदार्थ ज्ञानस्य द्वितीय चरणः तदा आरम्भः । यदा असाक्षात् कुर्वन ऋषि मनीषयः अस्त्वे आगता तैः मन्त्रोपदेशस्य माध्यमेन ज्ञानं प्राप्तम् ।

तृतीय कालः वेदानां रचनायाः मन्यते। यस्मिनू- शिक्षा, कल्प, व्याकरण निकक्त, छन्द एवं ज्योतिषः उल्लखनीयः वर्तते। परन्तु मध्ययुगीन भारतवर्षे यदा वेदाध्यनस्य परम्परा शिथिला अभवत अन्यत् अवैदिक तंत्र चार्वाक जैन बौद्ध परम्पराः आरब्धाः । पौराणिक ग्रन्थानां संरचना एवं प्रतिष्ठायाः कारणेन वेदानां यथार्थ स्वरूपः वीदुषांः कृते ज्ञातुं योग्यं न अभवत् अस्यां अवस्थायामूसामान्य जनस्य कृते तु कथनीय मेव किम्। अतएव कारण-वश वेद मत्राणां अर्थः भवान च सामान्य जनस्य कृते प्राप्तु कारयितुं वेदार्थस्य परम्परा आरब्था,।[३] यान वेदभाष्याषाणां रूपे टीकाषु न जानन्ति।[२]

वेदभाष्यकारैः स्कन्ध स्वामी, माधव, उदगीथ, सायणाचार्य, उव्वट्, महिधर, इत्यादयः मध्ययुगीन भाष्यकारानां नामानि विशेषरूपेण उल्लेखनीयाः सन्ति। यदपि मैक्समूलरः महर्षि दयानन्द इत्यादयः वर्तमाने युगस्य प्रमुख भाष्यकाराः मन्यन्ते। आधुनिक युगस्य एतौ वेदभाष्यकारौ द्वयं पृथक्-पृथक् वेदभाष्य प्रणालिनां प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति । मैक्समूलरः स्व वेदभाष्ये विकासवादी दृष्टिकोणः स्वीकरोति। यद्यपिऋषि दयानन्दस्य वेदभाष्य प्रणालिनां। मूलाधारः अस्ति यौगिकवाद अनेन भिन्नः मध्ययुगीन वेदभाष्य कारेषु सायणाचार्यस्य वेदभाष्यः विशेष रूपेण उल्लेखनीयः अस्ति सायणाचार्यस्य वेदभाष्यः विनियोगवादी दृष्टिकोणे आधारितः अस्ति। एते त्रयोऽपि वेदाभाष्यकाराः वेदार्थस्य संबन्धे त्रयं पृथक्-पृथक् दृष्टिकोणां नीत्वा वेदर्थे प्रवृताः अभवन् । अनेन कारणेन त्रयाणां अपि भाष्यं सम्बन्धी निष्कर्षां पृथक-पृथक प्राप्तुं स्वाभाविकः अस्ति।

प्रस्तुत शोधस्य अध्ययने एतद् विषय अनेन कारणेन विशेषरूपेण विचारणीयः प्रतीयते यत् त्रंयऽपि प्रणालिकाषु वेद मंत्रेषु निहितः दार्शनिक तत्वानां उद्घाटने कथम् भाष्यकारः अत्यधिकः सफलः उपयोगीश्च सिद्धः । तदैव एतद् सम्भविष्यति यत् शोध प्रबन्धस्य विचारस्य केन्द्रीय विषयः ऋतस्य तात्विक व्याख्या भविष्यति।

सायणाचार्यः विनियोगवादी प्रणाली

सायणाचार्यः विनियोग-वादी पद्वतिना वेदमंत्राणाम अर्थम् कुर्वन्ति एषा वेदार्थस्य मध्ये योगीन भाष्य प्रणालिका अस्ति। विनियोगस्यमूले एषः धारणा लभते, यत् वेद अपौरूषेय अस्ति।[४] मानवस्य कल्याणकृते ईश्वरेण एतेषाम् प्रकाशकं कृतम् अस्ति। वेदानां प्रधान विषयः नाना याज्ञिक कर्मकाण्डानाम् प्रतिपादनम् कारणायम् अस्ति । तेषाम् शब्देषु - "प्रत्यक्षेणानुमित्यावा यस्तुपायोन विद्यते एतं विद्विन्ति वेदेन् तस्माद् वेदस्य देवता । अतः कर्मणा वेदस्य विषय तद्वबोध प्रयोजनम्।"

सायणाचार्यस्य अनुसारं विधिपूर्वकं अनुष्ठान (यज्ञ) करणेन् यज्ञ कर्त्रा लौकिक सुख स्वर्गादिकस्य प्राप्ति भवति। अतऐव वेदमंत्राणां एतादृशम् कर्मकाण्डपरक्रम् अर्थम् भवेत्। यं ज्ञात्वा पृथक्-पृथक् वेदमन्त्राणां पृथक्-पृथक् ्कर्मकाण्डेषु विनियोग भवेत्। यतोहि कस्य वेद मन्त्रस्य आहुतिप्रधानेन कस्य फलस्य प्राप्ति भवति।

अस्य सम्यकज्ञानम् तर्हीं मंत्रस्य कर्मकाण्डपरकार्थ करणेन सम्भवम् भविष्यति।[५] सायणाचार्यस्यानुसारम् "वेदाययज्ञार्थ प्रवृत्ताः " वेदस्य प्रयोजनम् यज्ञः अस्ति।

स्कन्ध स्वामी नारायण उदगित, माधव, एवमेव सायणस्य वेदभाष्यमपि वेदमंत्राणाम् कर्मकाण्ड अर्थ प्रस्तोति । सायणस्य वेदार्थम् अवगमितुम् अस्य प्रश्नस्य उपरी विचारणीयम् आवश्यकम् अस्तिः यत् वेद मंत्रेषु यद् देवताधि नाना शब्दः प्रयुक्तानि लभन्ते तान् सायणः कस्मिन् अर्थे गृहणाति । अस्य प्रश्नस्य उपरी विचारम् करणीयम् अनेन कारणेन अपि आवश्यकम् अस्ति यत् वेदार्थ समस्यायाः समाधानम् वेदमंत्रेषु प्रयुक्त शब्दानां अर्थोपरी निर्भरः करोति शब्दार्थस्य दृष्टिकोणेन शब्दस्य त्रय प्रमुख भेदाः ज्ञातुम् शक्नोति।

१- यौगिक अर्थ
२- रूढ़ अर्थ
३- यौगारूढ़ अर्थ

शब्दस्य यौगिक अर्थ तस्य धातु उपरी निर्भरम् करोति येन् तस्य शब्दस्य निष्पत्ति रचना अस्ति यथा यज्ञ शब्दस्य यौगिक अर्ध अस्ति देवपूजा दान तथा संगतिकरण। अनेक दृष्टया यान्-यान् क्रमेशु उपर्युक्त लक्षणा दृश्यन्ते तान यज्ञस्य संज्ञा दातुम शक्यते ।

शत्पथ ब्राह्मणस्य अनुसारम् "यज्ञो वै श्रेष्ठतमंकर्मः" एवमेव अग्नि शबदस्य धातुमूलक शब्दः अस्ति अग्रणी भवनोति। आग्रे यानयति अनेन एतदर्थ भवति यत् प्रत्येकम् सह पदार्थ यस्मिन् अग्रणीत्व विद्यमान भवेत् सः अग्नि संज्ञकः अस्ति एतदेव कारणमस्ति यत् वेदेषु अग्नि शब्दस्य प्रयोगः अनेक अनेकार्थेषु लभते यथा ईश्वर, आत्मा, शासक, सेनापती, नेता, विद्युत, भौतिक अग्नि जठराग्नि इत्यादि।[६]

निष्कर्षरूपे वयं वक्तुम शक्तुमः यत् अस्तु योग शब्दः अनेकार्थ वाची भवन्ति, तेषु व्यक्ति वस्तु या स्थानस्य बोधः न भवति अपितु कश्चिद् विशिष्ट या गुणेन तस्य ज्ञानम् भवति यस्मिन वस्तुषु अपि लभन्ते तान तदनुसार आव्हातुम् लग्नः।[७]

यौगिक वादेन भिन्न शब्दस्य द्वितीय अर्थ रूढ़मूलक अपि भवति तस्याम् स्थितौ यदा कश्चिद् विशिष्टगुण या लक्षणस्य यस्य वस्तु व्यक्ति या स्थानस्यमाध्यमेन बोधः भवितुम लभते तदा तेषां शब्दानां प्रयोगः तम् वस्तु मनुषस्यरूपे बारम्-२ भवति। एवमेव शब्दस्य तदेव लोक-प्रचलित अर्थ समक्षं आगच्छति। तदा सः रूढ़ः कथ्यते उदाहरणतः यज्ञ शब्दस्य रूढ़ लोकेप्रचलित अर्थः अग्निहोत्रः अस्ति। एवमेव अग्नि शब्दस्य यदा उच्चारण क्रियते तदा अस्मान् भौतिक अग्नेः सहजतः स्मरणो भवति।[८]

एतयोः द्वयोः प्रथक शब्दस्य एकम् अन्य अर्थम् योग रूढ़ः कथ्यते। कश्चित् शब्द यदा स्वधातुमूलक अर्थेन सह-सह लोकप्रचलित अर्थस्य अपि बोधं कारयति तदा शब्दस्य तं अर्थम् योगारूढ़ः कथ्यते। उदाहरण गरिमा एकः शब्दः अस्ति। एतद् मनुषस्य व्यक्तित्वस्य गुरूतरः स्तरस्य तु सूचकः अस्तिएव किन्तु अनेन सार्धम् एतद् कस्यापि स्त्रीवाची व्यक्तेः नाम्नः अपि प्रायः बोधकःभवति उपर्युक्त सन्दर्भे यत्र पर्यन्तं सायण आदि मध्ययुगीन भाष्यकाराणां दृष्टिकोणानाम् प्रश्न अस्ति। ते सर्वे वेद मंत्रेषु प्रयुक्त शब्दानां यौगिकरूढ उभयोः प्रकारस्य अर्थम् गृहन्ति। अन्यद अस्मिन अपि यौगिकस्य अपेक्षा रूढ़ अर्थम् प्राथमिकता यच्छन्ति अन्यद् स्ववेदभाष्य तम् मुख्य आधारः निर्मापयन्ति। अत्र एतद् ध्यातव्य अस्ति यत् मंत्रेषु प्रयुक्तः शब्दानां रूढ़ या लोके प्रचलित अर्थ ग्रहितुम् एतद परिणामः समक्षं आगतम् यत् याज्ञिक हिंसा नर्वली जन्मगत आदि प्रथाः अन्यद्

मध्य युगीन अन्धविश्वास वैदिक आधारः प्राप्तः पुनः शक्तिशालीनः अभवन्। यद् चार्वाक जैन बौद्ध सदृशः नास्तिक मतानां प्रादुर्भावस्य कारणनिर्मितः, परन्तु अस्य मूले वेदार्थस्य विनियोग बादी प्रणाली उत्तरदायी प्रतीतो भवति। येन् वेदेषु प्रयुक्त अश्वमेघ गोमेध अन्यद नर्मेध सदृशः व्यापक सन्दर्भ शब्दान् याज्ञिक हिंसापर्यन्तमेव सीमितम्।[९]

विनयोगवादी भाष्यप्रणालिका आधारे अत्र निम्न वेद मंत्रस्य अर्थ द्रष्टव्य अस्ति।

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षद
मग्नि मित्रं समिधान ऋञ्जते।
इन्धानो अक्रो विदथेषु दीघ-
च्छुक्रवर्णामुदुनो यंसते छियम्।।[१०]

अर्थात् घृतेन वर्धमानं दीप्तमुखं वायुष्माकम् अग्निम् यशस्य निर्वाहकम् मित्रमिव तम् समिद्धि दीप्यमानः सदेवः अग्नि प्रसादयति । सम्यग् दीप्यमान स यज्ञाग्नि अनाक्रान्तः सन यज्ञेषु ज्वलमानः।

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये
वाचो मतिं सहसःसूनवे भरे।
अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो
होता पृथिव्यां नयसीदट्टत्वियः।।[११]

एतद् मंत्रः ऋग्वेदः अग्नि सूक्तात् उद्धृतो वर्ततो अस्मिन सायणाचार्येण ऋतस्य अर्थस्य यज्ञस्यकृते कृतम् अस्ति

अर्थात अग्नेय बलस्य पुत्राय वेगवतराम् नूतनतराम च धीतिं यज्ञकर्म ध्यानम् वा अपि च वाचा स्तुतिं प्रकर्षण समर्पयामि। सः जलानांपुत्रः अस्माक् प्रियः यज्ञे होतृरूपेण प्राप्तकाले प्राप्तः । अग्निः भूमौ वेदी देशे वसुदेवैः सह निषिधति।

प्रस्तुतः मंत्रऽपि ऋग्वेदात् अवतरीतोऽस्ति । ऋत्व्याः शब्दस्य अर्थः आचार्य सायणेन समये उपरी आगच्छति कृतम् अस्ति। ऋत्व्यः ऋतु+ घस । ऋतु अर्थात् नियतकाले आगन्ता।

ऋतावरी दिवो अकैरबोध्या
रेवती रोदसी चित्रमस्थात्।
आयतीमग्न उषसं विभाती
वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः।।[१२]

सत्यवती सा द्युलोकात् स्वतेजोभिजायते ततः धनवति सा द्या पृथव्यौ विविधं व्याप्त आगत्य तिष्ठति हे अग्ने। आगच्छान्तिम् ताम् आसमानाम् सम् याचमानः कमनीयम् धनम् प्राप्नोसि।

अत्र ऋतावरी शब्दस्य अर्थ सत्यवाली कृतं अस्ति। ऋतावरी शब्द ऋत + वनिप्+ डिव्य।

ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्य
न्वृषामही रोदसी आ विवेश।
मही मित्रस्य वरूणस्य माया
चन्द्रेव भानु विन्दधे पुरूत्रा।।[१३]

अर्थात् बलशाली आदित्यः अग्नि वा सत्य भूतस्य वासरस्य भुले उसषां प्रेरणम् कुर्वन महत्यौ। द्यावा पृथव्यौ आगत्य प्रविशति। मित्रस्य वरूणस्य महती माया शक्ति सुवर्णनिव प्रभान् बहुषु देशेषु स्थापयति।

अस्मिन् मंत्रे सायणाचार्येण ऋतस्य अर्थः सत्यस्वकृते नितः अस्ति। किन्तु (१,१४६,७) मंत्रे ऋतस्य अर्थ यज्ञस्य कृते कृतः अस्ति।

विकासवादी भाष्यप्रणाली एवं मैक्समूलर इत्यादयः पाश्चात्य भाष्यकारः

एषा वेद भाष्यं करणस्य पाशाचात्य प्रणालिका अस्ति। मैकसमूलर, विल्सन, कीथ आदि पाश्चात्य वैदिक विद्वांसः अस्याः प्रणालीयाः मुख्य उपभोग कर्ता सन्ति। अस्मिन् मैक्समूलरस्य नाम विशेषरूपेण उल्लखनीयः अस्ति। तेन विकासवादी प्रणाल्याः आधारे वेदानाम् विस्तृतं भाष्यं कृतं। येन भारतीय समाज धर्मदर्शन तथा राजनीतिमूअन्तःरूपेण प्रभावित कृतम् । एतेषां विदुषां वेदभाष्यानां अध्ययने करणेन एतेषां वेद सम्बन्धी मूल धारणायाः ज्ञानं भवति यस्य अनुसारं मानवस्य ज्ञानं उत्तरोत्तर विकसितो भवती। वेदाः मानवस्य प्राचीन ग्रन्थाः सन्ति, अतएव तेषु

मानवीय मस्तिष्कस्य कश्चिद् संगतिः अस्ति अन्यत् न सम्यक् अर्थानाम् स्थापनम्। ते केवलं आदिमानव जातेः धार्मिक विश्वासानाम् वृक्षाः सन्ति। तेषां अधिकांशः बुद्धिगम्यः नास्ति। मानव जातेः शिक्षाये प्राप्नुवन्ति ते बालकाः येन आश्चर्येन जगतं पश्यन्ति तेषां एव (प्रतिबिम्ब) मन्त्रेषु अस्ति।[१४]

वेद सम्बधीन पाश्चात्य मनीषिनां वेद सम्बधीनः अस्याः धारणायाः मूल आधारः तेषां भाष्य प्रणालियां दृष्टिगोचरः भवति। अस्य कारणं एतद् अस्ति यद् मैक्समूलरः वैदिकशब्दान् रूढ या लोक प्रचलित अर्थे ग्रहणं कुर्वन्ति। अन्यत् निरूक्त सदृशः प्राचीन ऋषिकृत ग्रन्थकृत अपेक्षा अमरकोश सदृशः मध्ययुगीन गन्थानां ऊपरी निर्भराः कुर्वन्ति अस्य कृते सायण अन्यत् महीधर आदेः वेदभाष्यं तेषां मार्गदर्शनं करोति। यथायत् मैक्समूलरस्य वेद विष्यक विचराणां अनुशीलनं करणेन जायते। अनेन वेद मन्त्रेषु प्रयुक्त शब्दान् ऐतिहासिक परक अर्थे आदि ग्रहीतं अस्ति। अस्मिनैव आधारे वेदेषु इतिहास्य अस्तित्वस्य पारम्परिक ईर्ष्या द्वेष, हिंसा, जुआ, मद्य, सदृशः दुष्कर्माणां वेदेषु उल्लेखो लभते । यं दृष्टवा यतद् न वस्तुं शक्यते यत् वेदैः सह मनुष्यस्य तथा समाजस्य उन्नतेः कृते कश्चिद् प्रेरक विचारः ग्रहणं भवेत्। वेदानां सम्बन्धें तेषां एतद् नकारात्मक निष्कर्ष वेदार्थस्य विकासवादी भाष्य प्रणाली भाष्य प्रणालिकायाः परिणामः वस्तुं शक्यते। अनेन एवकारणेन मैक्समूलरस्य कृते वेदाः ईश्वरीयः ग्रन्थाः न भूत्वा मानव जातेः प्रारम्भिक व्यर्थयस्य अभिव्यक्तिः मात्रः अस्ति। यद् प्रेरक विचारान् दिशाबोध दृष्टया सर्वथा अनप्युक्तः वर्तते।

डाबिनवादास्य अनुसरणं कुर्वन मैक्समूलरना मन्यितं यत् ज्ञानस्य क्रमशः वृद्धि भवति। तर्हि एनं मतं स्वीकारम् कुर्मः तर्हि अनेन एषा ध्वनिः निष्काषितो भवति। यत् वेदेषु प्रतिपदादितः वा वर्णितः विचार परिष्कृत अवस्थायां नैवं पातुं शक्नुमः अन्यत् वेदानां संरचना अपि सृष्टिः उत्पत्तें पश्चाते अभवत्। यद् एकस्मिन् समये न भूत्वा सहस्रानाम् वर्षानाम् रचनायाः परिणामः मनिष्यन्ति एतदऐव कारणं अस्ति मैक्समूलर आदि पाश्चात्यैः विदुषैः वेदानां रचनायाम् अपि अस्यैव विकासवादी सिद्धान्तस्य अनुसरणं कुर्वन् वेदानां संरचना अनुमानेन ईसया १२०० ईसा पूर्वम् मानितोऽस्ति।[१५] यथा यत् अस्मिन सन्दर्भे अस्मात् पूर्वम् अपि विचारः अभवत्। अस्मात् पृथक मैक्समूलर प्रभृतयः पाश्चात्य विदुषां वेदेषु वर्णितः गम्भीरः विषयः वस्तुतेऽपरि सन्दर्भे एतद् विचारः अस्ति यद - वदेषु दार्शनिक तत्वानां विवेचनं न लभते । अस्य कृते ऋत, सत्य, सदृशः महत्वपूर्णम् दार्शनिक तत्वानां यदि पाश्चात्याः विदुषाः समुचितं मूल्यांकनं न कर्तुम् सर्मथाः चेत अस्य कारणं एतेषां विकासवादीः भाव्यप्रणालिकाः वर्तते।

यौगिकवादी प्रणाली अन्यत् ऋषि दयानन्द सरस्वतीः

वेद मन्त्रेषु प्रयुक्तः शब्दानां एवं तेषां अर्थानाम् अध्ययन मनन च जायते यत वैदिक शब्दाः स्व वाच्यार्थ प्रकृतिः एवं प्रत्ययस्य आधारे प्रकटीकुर्वन्ति। अनेन कारणेन वैदिक शब्दाः योगिकाः सन्ति। यास्काचार्यस्य शब्देषु - तत्र नामाठयातजातानि शाकटायनो नैरूक्तसमयश्च व सर्वाणीति गार्ग्य : वैयाकरणानां च। यास्कस्य अनेन वचनेन स्पष्टायते यत अस्य यौगिक वृत्तयाः पोषकः आसन्। यौगिक शब्दः युज, धातुना निष्पन्नः भवति। यद् शब्दः स्व वाच्यार्थम् योगवृत्तया स्पष्टीकुर्यात् सः यौगिकः कथ्यते। यथामत अस्मात् पूर्वमऽपि उल्लेखोऽभवत् यौगिक शब्दः स्व अर्थ निर्णयस्य कृते तस्य धातोऽपरि निर्भरं कुर्वन्ति । यस्मात् तस्य शब्दविशेषस्य निष्पत्तिः भवति । अस्य कारणं यौगिकशब्दाः कश्चिद् वस्तुः व्यक्ति या गुणस्य बोधकाः भवन्ति । तान् तेनऽनुसारेण वक्तुं आरभते । अनेन कारणेन यौगिकशब्दा अनेकाऽर्थ वाचिनः भवन्ति । महर्षिः ब्रहमणा नीत्वा व्यासपर्यन्तं वैदिक परम्परायां येषां ऋषि मुनीनां उल्लेखोलभते । तैः सर्वैऽपि एकेन स्वरेण यौगिकवादं मन्त्रार्थस्य सन्दर्भे स्वीकृतम अस्ति । आधुनिक युगे महर्षि दयानन्देन स्व् वेदभाष्ये यौगिकवादस्य प्रयोगः कृत्वा वेदभाष्यं कृतम अस्ति । अस्य वेदभाष्य प्रणालिकायाः मूले एतद् दृष्टिकोणः दृश्यते यत् वेद ज्ञानस्य भण्डाराः सन्ति । वैदिक दर्शनानां कृते अन्यत् भारतस्य महत् चिन्तकानाम् कृते प्रामाणय : अस्ति । ऋषिभिश्च दृष्टायैः च तेषां मन्त्राणाम् सुसंगतः अर्थः भवेत् तेषां अर्थ भावस्य च व्यंजनेषु ज्ञान अनुभव, मूल्यानां श्रेष्ठ, उच्चतमा भूमिका : लक्षिताः भवेयुः । अस्यैव दृष्टिकोणस्य आधारे महर्षि दयानन्देन वेदमन्त्रेषु निहित रहस्याणां अनावृतिः करणस्य वर्णनम् कृतं अस्ति । यद्यपि निरूक्तकारेनाऽपि वैदिक शब्दानां अर्थस्य यौगिक अर्थस्य समर्थनं कुर्वन् तेषां प्रधानतः तिश्र अर्थान् स्वीकृतं अस्ति ।

१- आध्यात्मिक

२- आधिभौतिक

३- आधिदैविक

महर्षि दयानन्देन यास्क माध्यमेन निरूपीतः त्रिविधः अर्थस्य अवधारणां द्वयं मुठयरूपेषु समाहितं करणस्य प्रयासः कृतः अस्ति ।

१- आध्यात्मिक

२- आधिभौतिक

उदाहरणतः - ऋषिवर दयानन्देन वेदमन्त्राणां आध्यात्मिकः अर्थ कुर्वन, अग्निं ईश्वरः जीवात्माऽदेः अर्थेऽपि ग्रहणं कुर्वन्ति । तथैव अस्य भौतिक अर्थम् कुर्वन विद्युतष्दयः अग्ना भौतिकऽर्थाः अपि कुर्वन्ति

वैदिक शब्दान् यौगिक अर्थे ग्रहणस्य एतद् परिणामः अस्ति यद् अद्य वेदेषु ऋत, सत्य, देव, यज्ञ, सदृशाः शब्दान् ज्ञानात्मकाऽधारे एव अवगमनं सम्भवं जातम । अन्यथा विनियोगवादस्य कारणेन एते शब्दाः याज्ञिक कर्म- काण्डस्य कलहे पतिताः आसन्; तथा विकासवादिनां हस्ते पतयित्वा तात्पर्यः विहिनाः अंसगत शब्दाः आडम्बर मात्रं एवं अवशिष्टाः । यौगिकवादस्य आधारे एव वेद मन्त्रेषु निहित ज्ञानमूलस्य सूत्रान् धारणं सम्भवं अभवत्, श्री अरविन्दना अदि एनां सत्यतां स्वीकृतं अस्ति ।

महर्षि दयानन्दमाध्येमन प्रस्तुत यौगिक भाष्य प्रणालयाः आधोर अत्र निम्न वेद मन्त्रस्य अर्थ दृष्टवयः अस्ति -

घृत प्रतीकं न ऋतस्य धूर्षद-
मग्नि मित्रं न समिधान ऋञ्जते
इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्य-
च्छक्रवणामुदु नो यंसते धिमय।।[१७]

अर्थात् यः विधुतवत् समस्त शुभ गुणानां रसायनः मित्रवत् सुखस्य दाता, संगामेषु वीरवत् तुल्यः शत्रुणांऊपरि विजयितुं दुःखानां च विनाशकर्त्ता अस्ति । तस्य विदुषस्य आश्रयं कृत्वा सर्वे मानवाः विधया सह प्राप्ताः भवेयुः-

प्रतव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये
वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे।
अपां नपाद्यो वसुभिः यह प्रियो
होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः।।[१८]

अस्मिन् मन्त्रे ऋषि दयानन्देन ऋतस्य शब्दस्यार्थः सत्य व्यवहारस्य पालनं यः करोति इति अर्थे कृतः अस्ति । अस्मिन् मन्त्रे उपमा अंलकारः अस्ति ।

अर्थात् विदुषां योग्यता अस्ति यद् यथा सूर्यः जलान् धारणं करोति तथैव बुद्धिमान प्रियः आचरणं यः करोति अन्यत् शीघ्रमेव विद्याग्रहणं ये कुर्वन्ति तान् विद्यार्थीन् नीत्वा विद्यायाः विज्ञानं शीघ्रम् कारयेत् ।

अस्मिन मन्त्रे ऋषि दयानन्देन ऋत्वियः शब्दस्य अर्थः ऋतुनां योग्यतां यः रक्षयति इत्यर्थे कृतः अस्ति । अस्मिन मन्त्रे वाचक लुप्तोयमालंकारः अस्ति ।

ऋतस्य बुध्न उषमामिषण्य-
न्वृषा मही रोदसी आ विवेश।
मही मित्रस्य वरूणस्य माया
चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरूत्रा। [१९]

अर्थात यथा विदुषां वाणीः बुद्धि ऐश्वयं प्रदात्री विद्यायां प्रवेशं कृत्वा सुखान् यच्छति तथैव सर्वत्र प्रविष्टा विद्युत जानितं कार्येषु प्रयुक्तो भूत्वा ऐश्वर्य उत्पनं करोति ।

अस्मिन् सूक्तेः प्रातःकालः स्त्री बिजुली अन्यद् शिल्पी जनानां गुण वर्णनं करलेन् अस्य अर्थस्य अस्मात् पूर्व सूक्सस्य अर्थस्य संगति शाननीयं स्यात् ।

प्रस्तुत मंत्रे स्वामी दयानंद सवस्वतीना ऋतस्य शब्दस्य अर्थः सत्यस्य सम्बन्धेः कृतः अस्ति ।

ऋतावरी दिवो अकैरबोध्या
रेवती रोदसी चित्रमस्थात्।
आयतीमग्न उवसं विभातिं
वाम मेषी द्रविणं भिक्षमाणः।।[२०]

अर्थात् ये जनाः रात्रेः चतुर्थ प्रहरे उत्तिष्ट्त्वा ईश्वरस्य स्तुति प्रार्थनाश्च कृत्वा उत्तम गुणानाम् ऐश्वर्याम् याचन्ति ते पुरूषार्थेन अवश्यमेव एतम् प्राप्तुवन्ति ।

मंत्रेऽस्मिन् 'ऋतावरी' शब्दम् अगच्छत । यस्य महर्षिना 'यस्मिन सत्य विद्यमानइत्थम' अर्थम् कृतम अस्ति ।

इम आ यातमिन्दवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः।
उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः।
सुतो मित्राय वरूणाय पतिये चारूर्ऋताय पीतये।।[२१]

अर्थात् हे पठनार्थिनः पाठनकर्त्ताश्च यद् सुन्दर मित्रस्य कृते पातुम उत्तम जनस्य कृते सत्याचरण पातुम् प्रभातवेलायाः प्रबोधे सूर्य मण्डलस्य किरणौः सह औषधिनामः रसः सर्वतः सिद्धः कृतः अस्ति तं यूयं प्राप्त कुर्वन्तु। तथा यूस्माकम् कृते एतद् आद्रं वा पतन दिव्यौषर्धिनाम् रसः अन्यद् यद् पदार्थः दध्ना सह भोजनम् क्रियते। तेषांवत् दध्नामिश्रितम् भोजनम् सिद्ध कृतः सन्ति तान् अपि प्राप्तं कुर्वन्तु।

अस्मिन् मंत्रे ऋताय शब्दः आगतः अस्ति, यस्य ऋषि दयानन्देन सत्याचरण अर्थ कृतः अस्ति।

युद्ध त्यन्मित्रावरूणावृतादध्याददाथे
अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्थ स्वेन मन्युना।
युवोरित्थापि सद्यस्वपश्याम हिरण्यम्
धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमरः स्वेभि रक्षभिः।

अर्थात् हे प्राणः उदानवत् वर्तमान सभासेनाधीराः पुरूषाः गृहेषु उत्तम बुद्धय सह कमैः ऐश्वर्येस्य निन उत्तमोत्तम ज्ञानस्य वा प्राणवत् स्व इन्द्रियै सह व्यवहारं रक्षन वयं मनुष्याः यूस्माकम् गृहेषु स्वर्णमयं धनम् अन्यद् दृष्ट्या पश्येमः अन्यद अपि यद् सत्यमस्ति। तमेव सत्यं धर्मानुकल व्यवहारेण तेन ग्रहणीयम्। स्व क्रुध्य व्यवहारेण बलेन सह मिथ्या व्यवहारं त्यजतु। यूयमपि स्व क्रोधरूपी व्यवहारम् त्यजतु। यथा भवान् सत्य व्यवहारेण सत्यं
अत्यधिक रूपेणं गृहातु। एवमेव वयं अपि गृहेम।

अस्मिन् मंत्रे ऋतात शब्दः आगतः अस्ति। यस्य अर्थ महर्षिणः सत्य यद धर्मस्यानुकुलम् व्यवहारं तस्मात् गृह्यात् कृतं अस्ति।

रूपं रूपं मध्वा बो भवीति मायाः
कृण्वानस्तन्वं परि स्वाम्।
त्रिर्यछिवः परि मुहुर्तमागा
तस्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा।।

अर्थात् यः सत्येन् युक्तः अत्यधिक धनेनयुक्तः सूर्य प्रकाशाम् कलाद्वयम् स्वविचारेन ऋतुनाम् पालन कर्त्रा भूत्वा स्व शरीरम् त्रीधा सर्वप्रकारै प्राप्तम् भवेत्। अन्यदः रूप रूपस्य प्रति बुद्धिन् कुर्वन् अत्यन्तः भवति तं अध्यापकः उपदेशकर्त्ता भवेत।

प्रस्तुत मंत्रे ऋतावा शब्द आगतः अस्ति। यस्य अर्थ ऋषिणा सत्येनयुक्तः अस्मिन् अर्थे कृतम् अस्ति।

युवोर्ऋत। रोदसी सत्यमस्तु महे षुणः
सुविताय प्र भूतम्।
इदं दिवें नमो अग्रे पृथिव्यै सपर्य्यामि
प्रयसा यामि रत्नम्।।

अर्थात् भो विदुष पुरूष राजन् भवन्तौ स्वामिसेवकस्य अन्तरिक्ष पृथव्यासदृशः दीर्घेश्वर्थेस्यकृते एतदत्यन्त प्राप्त भवितुम् योग्यम् कारणम् ब्यभिचार रहित अर्थात् नैव विपरीत भविता स्वर्ण हीरा इत्यादि अस्माकम् श्रेष्ठ भवेत् यथा अहं भूमिः प्रकाशमानस्य कृते अनादिनाम् सेवन कुर्याम् अन्यद् विजयम् प्राप्तम् भवामि तथैव भवन्तौ व्यवहारन्तु।

अस्मिन् मंत्रे ऋतम् सत्य आगतः अस्ति। यस्यार्थ महर्षिणा प्राप्तम् भवितुमयोग्य कारणे कृतः अस्ति।

श्रमेण तपसा सृष्टा ब्रह्ममणा वित्तऋते श्रिता।।[२२]

अर्थात् ईश्वरेण यद् परम प्रयत्नम् अन्यद् यद् धर्मस्य आचरणम् करणीयम्। अनेन धर्मेण युक्तो भूत्वा सर्वे मनुष्याः स्व-स्व ज्ञानम् वर्धयन्तु। सर्वे मनुष्याः ऋटतम् यद् ब्रह्म सत्यविद्या ध र्माचरण इत्यादि शुभ गुणानां सेवनं कुर्यात्।

अस्मिन् मंत्रे ऋते शब्द आगतः अस्ति यस्य अर्थ दयानन्दसरस्वतीना बह्मसत्यविद्या ध र्माचरण कृतः अस्ति अर्थात्

पयश्च रसश्चान्नं चानाद्यं च ऋतं च सत्यं
चेष्टं च पूर्ते च प्रजा च पशष-वश्च।।[२३]

अर्थात् पयो जलादिक रसो दुग्धघृतादिश्चैता वैद्यकरीत्या सम्यक् शोधयित्वा भोक्तव्यौ अन्नमोदनादिकमन्नाद्यं भोक्तुमर्हं शुद्धं संस्कृतमन्नं संपाद्यैव भोक्तव्यम् ऋतं ब्रह्म सर्व देवोपासनीयम्,

सत्यं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः परीक्षितं यादृशं स्वान्मन्यन्ति् तादृशं सदा सत्यमेवः वक्तव्यं मन्तव्यं च इष्टं ब्रह्मोपासनं सर्वोपकारकं यज्ञानुष्ठानं च पूर्तं तु, यत्पूर्च्यर्थ मनसा, वाचा कर्मणा सम्यक् पुरूषार्थनैव सर्ववस्तुसंभारै+श्चोभयानुष्ठानपूर्तिः कार्येति प्रजा सन्तानादिका राज्य च सुशिक्षाविद्यासुखान्विता हस्त्यश्वादयः पशवश्च सम्यक् शिक्षान्वितः कार्य्याः। बदुभिश्च कारैश्न्येऽपि शुभगुना अत्र ग्राह्याः।

मंत्रेऽस्मिन् ऋत् शब्द आगतः अस्ति। यस्य स्वामीदयानन्देन "यद्ब्रह्म अस्ति" तस्यैव सदा 'उपासना करणीयम्' कृतम् अस्ति।

ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तः तपो दमस्तपः शमस्तपो।
दानं तपोः यज्ञस्तपोः भूभुर्वः सुवर्ब्रह्मैतदुपास्वैत्तपः।[२४]

अर्थात् इदानीं तपसो लक्षणमुच्यते-यत्तत्वं ब्राह्मण स्वपनोनासनम् यथार्थ ज्ञानम् च सत्य कथनं सत्यभाचरणं च सर्वविद्याश्रवणं श्रावणं च अधर्माश्पृथवकृत्य मनसोः धर्मे संस्थापनं मनः शान्तिः इन्द्रियाणां धर्म एवं प्रवर्त्तनमधर्मान्निवर्तनं च मनसोऽपि निग्रहश्चा धर्माद्धमे प्रवर्तेनं च तथा सत्यविद्यादिदानं सदा कर्त्तव्यम् पूर्वोक्तं यज्ञानुष्ठानं चैतत्यर्वं तपशब्देनं गृह्यते नान्यदिते। अन्यच्चं हे मनुष्य सर्वलोकं व्यापकं यद् ब्रह्मास्ति तदेव त्वमुपास्विेद मेव तपो मन्यध्वं जातो विपरीतमिती।

मन्त्रेऽस्मिन् 'ऋतम्' शब्द आगतः अस्ति। यस्य महर्षिना 'यथार्थ तत्वं माननीयं एवं सत्यं वदनीयम' अर्थ कृतम् अस्ति।

सत्येनोत्तभित्ताः भूमिः सूर्य्येणोच भित्ता द्यौः[२५]।

इयं भूमि सत्येन् नित्यस्वरूपेण ब्रह्मरन्तभित्तोर्ध्वमाकारां मध्ये धारितास्त्र वायुना सूर्येण च। तथा द्यौ सर्वम् प्रकाश सूर्य्येणोत्तभितो धरितः कालेन सूर्य्येण वायुनां वाऽऽ दिव्यां द्वादश मासाः किरणस्त्रसरेण वो बलवन्तः सन्तो वा तिष्ठन्ति एवं दिवि द्योतनात्यके सूर्यप्रकाशे सोमश्चन्द्रमा अधिश्रितः आश्रितः सन्प्रकाशितो भवति। अर्थाच्चनद्रलोक दिषु स्वकीयः प्रकाशो नास्ति सर्वे चन्द्रादयोः लोकाः सूर्य्यप्रकाशेनेव प्रकाशिता भववन्तीत वेद्यम्।

मंत्रेऽस्मिन् 'ऋक' शब्दः आगतः अस्ति। यस्य स्वामीना कालेन द्वादश मासानि सूर्येण किरण अन्यद् वायुनाऽपि सूक्ष्म अर्थः कृतः अस्ति।

उपर्युक्त विवेचनस्याधारे निष्कार्षरूपे वक्तृम् शक्यने यत् वेदेषु वर्णित दार्शनिक तत्वान् अवगमितुम् तेषां समुचित मुल्याकनम् कर्तुम् वेदार्थस्य विकास वादी प्रणाली अतएव असंगत प्रतीयते। यतोहि तस्यानुसारं वेदेषु ज्ञान, विज्ञान, कर्मोपासना आदिना मुलतत्व बीजरूपे निहितः अस्ति।

वेद मंत्रेषु निहित रहस्यं उद्घटितम् यौगिकवादी भाष्य प्रणाली अतएव अत्यधिक उपयोगी प्रतीयते यस्य प्रस्तुत शोध अध्ययने ऋत तत्वे विचारं कुर्वन समये यथा प्रसंगः उपयोगो भविष्यति।

सन्दर्भ सूची

१. मनु स्मृति-(१-२३) आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट।

२. 'आर्य' डा. सोहनपाल सिंहः कार्ल मार्क्स और ऋषि दयानन्द।

३. साक्षात्कृतर्धाण ऋषयो बभुवः ते अवरेभ्यो असाक्षात्कृत धर्मस्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः।

४. वेदा यज्ञार्थ प्रवृताः अर्थात् वेद का प्रयोजन यज्ञ है। स्वामी विद्यानन्द सरस्वती भूमिका अवतरणिका भास्कर - पृ. ४४।

५. यस्य निःश्वसितं वेदायो।

६. तेजो वा अग्नि-अर्थात् तेज भौतिक अग्नि हैः ते-(३/३/४/२)।

७. 'आर्य' डा. सोहनपाल सिंहः कार्ल मार्क्स और ऋषि दयानन्द।

८. 'आर्य' डा. सोहनपाल सिंहः - उपयुर्क्त।

९. 'आर्य' डा. सोहनपाल सिंहः - उपयुर्क्त।

१०. ऋग्वेद - (१-१४३-७) सायण भाष्य।

११. ऋग्वेद - (१-१४३-१) सायण भाष्य।

१२. ऋग्वेद - (३-६१-६) सायण भाष्य।

१३. ऋग्वेद - (३-६१-७) सायण भाष्य।

१४. 'आर्य' डा. सोहनपाल सिंहः कार्ल मार्क्स और ऋषि दयानन्द - पृ. २०३।

१५. वैदिक साहित्य का इतिहास - डा. कर्ण सिंह।

१६. वेद सब सत्य विद्याओं के पुस्तक है - आर्य समाज के नियमः महर्षि दयानन्द।
१७. ऋग्वेद - (१-१४३-७) दयानन्द भाष्य।
१८. ऋग्वेद - (१-१४३-१) दयानन्द भाष्य।
१६. ऋग्वेद - (३-६१-६) दयानन्द भाष्य।
२०. ऋग्वेद - (३-६१-७) दयानन्द भाष्य।
२१. ऋग्वेद - (१-१४७-२) दयानन्द भाष्य।
२२. अथर्व. कां. १२/अनु. ५/मं. १/२ (पृ. ७५) ऋग्वेदादि भाष्य भूमिकाः महर्षि दयानन्द (अर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट) ।
२३. अथर्व. कां. १२/अनु. ५/मं. ८/६/१० (पृ. ७७) ऋग्वेदादि भाष्य भूमिकाः उपयुर्क्त।
२४. तैति. आरण्य. प्रपा. १०/अनु. ८ (पृ ८१) ऋग्वेदादि भाष्य भूमिकाः उपयुर्क्त।
२५. अथर्व. कां. १४/अनु. १/मं. १/२ (पृ. १०६) ऋग्वेद भाष्य भूमिकाः उपयुर्क्त।

अध्याय - ३

वेदेषु ऋततत्वस्य प्रयोगः

प्रस्तुत शोध अध्ययनस्य अर्न्तगते तेषां वेद मत्राणाम् अवलोकनऽपि आवश्यकं प्रतीयते। येषु ऋत अथवा तन्निर्मितान्य ऋतावरी ऋतजातस्य ऋतस्य, ऋतन्, ऋतम्, ऋत्विजम्, ऋतावा, ऋतचित, ऋतावः, ऋतजात्, ऋतेन्, ऋतजातः, ऋतधीत्यः ऋतायते, ऋतं, ऋतेन, ऋते इत्यादि शब्दानां प्रयोगः प्रयुक्तः अस्ति। अत्र ऋत् सम्बन्धिनः वेद मत्राणां तालिकां प्रस्तुयते। येषु मंत्राणाम् देवता, ऋषि, छन्द, स्वराणां अपि ससन्दर्भम् उल्लेखं क्रियते।

१. अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्।
होतारं रत्नधातमम्।।[1]
अस्मिन् मंत्रे "ऋत्विजम्" शब्दः आगतः अस्ति। यस्य प्रयोगः बारंबारं उत्पत्तेः समये स्थूलसृष्टेः स्रष्टा रूपेण प्रति ऋतौ उपासनायोग्याऽर्थे अभूत्।
मन्त्रस्य ऋषिः, मधुच्छन्दाः, अग्निदेवताः, गायत्री छन्दः, षड्ज स्वरः

२. ऋतेन मित्रावरूणावृतावृधावृतस्पृशा।
क्रतुं बृहन्तमाशाथे।।[2]
अस्मिन् मंत्रे ऋतेन शब्दस्य प्रयोगः सत्य स्वरूप ब्रह्मायाः नियमे बद्धः ऋतावृधा शब्दस्य प्रयोगः ब्रह्मज्ञान वर्धने-जलस्य कर्षणे वर्षणे च।
अतः ऋतस्पृशा शब्दस्य प्रयोगः ब्रह्मायाः प्राप्ति हेतौ तथा उचित समये जलवृष्टिः च कुर्वन्तिः। अस्मिन् अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिः, तथा देवता मित्रावरूणौ स्तः, अस्य मन्त्रस्य छन्दः गायत्री एवम् स्वरः षड्जः वर्तते।

३. तान यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि।
मध्वः सुजिह पायय।[3]
अस्मिन् मंत्रे ऋतावृधः शब्दस्य प्रयोगः सत्यता, यज्ञादि उत्तमकर्माणां च वृद्धिः ये कुर्वन्ति, अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य कण्वो मेधातिथि, ऋषि तथा देवता विश्वेदेवः अस्ति, अस्मिन् मन्त्रे गायत्री छन्दस्य षड्ज स्वरस्य प्रयोगः जातः अस्ति।

४. ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती।
ता मित्रावरूणा हुवे।[४]
अस्मिन् मंत्रे ऋतेन, ऋतावृधौ एवं ऋतस्य, शब्दाणां प्रयोगः अभवत् येषां अर्थाणि क्रमशः सन्ति -
१. ऋतेन - परमेश्वरे उत्पन्नियत्वा धारयन्।
२.ऋतावृधौ-जलस्य वर्धने।
३. ऋतस्य - यथार्थस्वरूपा
मन्त्रस्य काण्वो, मेधातिथि तथा मित्रावरूणौ देवताः वर्तते गायत्री छन्दः च षड्ज स्वरः अस्ति।

५. आ नासत्या गच्छतं हूयते हवि
मर्ध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः।
युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथम
ऋताय चित्रम् घृतवन्तमिष्यति।।[५]
अस्मिन् मन्त्रे ऋताय शब्दस्य प्रयोगः सत्य, सुखस्य कृते समर्थः अस्ति। अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य हिरण्यस्तूपः अंगिरसः ऋषिः अश्विनौ देवतौ च स्तः जगती छन्दश्च निषादः स्वरः अस्ति।

६. सुगः पन्था अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते।
नात्रावरवादो अस्ति वः।।[६]
प्रस्तुत मन्त्रे ऋतं, शब्दस्य प्रयोगः ब्रह्म, सत्य एवं यज्ञम, अर्थे जातः अस्ति।
मंत्रस्य घौरः कण्व ऋषिः आदित्य देवताश्च स्तः गायत्री छन्दः एवं षड्ज स्वरः विद्यते।

७. यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य।
मुर्द्धा नाभा सोम वेन आभूषन्तीः सोम वेदः।।[७]
अस्मिन् मन्त्रे ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः, सत्य स्वरूप वा यत्यप्रियः अर्थे अभवत्।
मन्त्रस्य घौरः कण्व ऋषिः सोमदेवताश्च स्तः अनुष्टुप छन्दः एवं मान्धारः स्वरः अस्ति।

८. नित्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजम्।
मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम्।।[८]
अस्मिन् मन्त्रे ऋत्विजम् शब्दस्य प्रयोगः 'यज्ञसाधक' अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य प्रस्वकण्व ऋषिः एवं अग्निदेवता अपि अस्ति, निचृत्पध्या वृहती छन्दः मध्यमः स्वरश्चः अस्ति।

९. शृणवन्तु स्तोमं मरूतः सुदानवोऽग्नि जिह्वा ऋतावृधः
पिबतु सोमं वरूणो धृतव्रतोऽश्रिभ्यामुषसा सजूः।।[९]

मन्त्रेऽस्मिन् ऋतावृधः शब्दस्य प्रयोगः सत्यस्य वर्धने इति अर्थे प्रयुक्तः अस्ति।

मन्त्रस्य प्रस्कण्व ऋषिः, अग्निदेवताश्च अस्ति विराट सतः- पङ्क्ति छन्दः एवं पंचम स्वरः अस्ति।

१०. नित्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुक्तिमम्।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु।।[१०]

अस्मिन् मन्त्रे 'ऋत्विजम्'- शब्दस्य प्रयोगः ऋतुभ्यः संगत इति कुर्वन् अर्थे जातः अस्ति।

मन्त्रस्य प्रस्कण्वः काण्वऋषि एवं अग्निर्देवाः देवताः वर्तते अनुष्टुप छन्दश्य, गान्धार स्वरः अस्ति

११. अभूदु पारमेतवे पन्था ऋतस्य साधुया।
अदर्शि वि स्त्रतिर्दिव।।[११]

अस्मिन् ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः जलस्य अर्थे जातः अस्ति मन्त्रस्य प्रस्कण्व ऋषिः तथा अश्विनौ देवताश्च अस्ति गायत्री छन्दः एवं षड्ज स्वरः अस्ति।

१२. युवोरूषा अनु श्रियां परिज्मनोरूपाचरत्।
ऋता वनथो अक्तुऽभिः।।[१२]

अस्मिन् मन्त्रे ऋता शब्दस्य प्रयोगः उचितं, गुणं, सुन्दर स्वरूपं सभा, सेनापते इत्यादिषु अर्थेषु जातः अस्तिः।

मन्त्रस्य प्रस्कण्वः ऋषिः अश्विनौ देवता तथा गायत्री छन्दः एवम् षड्ज स्वरः अस्ति।

१३. अयं वा मधुमत्तमः सुतः सोम ऋतावृधा।
तमश्विना पिबतं तिरो अह्नयं धत्तं रत्नानि दाशुषे।।[१३]

अस्मिन् मन्त्रे ऋतावृधा शब्दस्य प्रयोगः जलं यथार्थ शिल्पक्रियायाः वर्धकः, इत्यादिषु अर्थेषु जातः अस्ति।

मन्त्रस्य प्रस्कण्वः ऋषिः तथा अश्विनौ देवताः अस्ति, निचृत्पथ्या वृहती छन्दः मध्यमः स्वरश्चः अस्ति।

१४. अश्विना मधुमत्ततं पातं सोममृतावृधा।
अथाद्य दस्त्रा वसु बिभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतम्।

अस्मिन् मन्त्रे ऋतावृधा शब्दस्य प्रयोगः यथार्थ, गुणसंयुक्त प्राप्तिः साधनात् वर्धन् सभा सेनायाः पतिश्च भवान् अति अर्थे जातः अस्ति।

मन्त्रस्यः प्रस्कण्वः ऋषिः अश्विनौ देवताश्च स्तः, निचृत्पथ्या बृहतीः एवं मध्यम स्वरः अस्ति।

१५. याभिः कणवमभिष्टिह्वभिः प्रावतं युवमश्विना।
ताभिः ष्व स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा।।[१५]

अस्मिन् मन्त्रे 'ऋतावृधा' शब्दस्य प्रयोगः सत्य अनुष्ठान वृद्धौ इति अर्थे जातः अस्ति। मन्त्रस्य प्रस्कण्वः ऋषिः अश्विनौ देवताश्च स्तः, निचृत्पथ्या बृहतीः छन्दः एवं मध्यमः स्वरः अस्ति।

१६. नृष्टिरं मरूतो वीरवन्तमृतीषाह रयिमस्मासु धत्त।
सहस्त्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मक्षु धियावसुर्तगम्यात्।।[१६]

अस्मिन् मन्त्रे "ऋतीषाहं" शब्दस्य प्रयोगः सत्यं यः सहति इति अर्थे जातः अस्ति। मन्त्रस्य गौतमो नोधा ऋषिः तथा इन्द्रः देवताः अस्ति, निचृतत्रिष्टुप छन्दः एवं धैवतः स्वरः अस्ति।

१७. ऋतस्य देवा अनुव्रता गुर्भुवत्
परिष्टिर्द्यौर्न भूम।
वर्धन्तीमापः पन्वा सुशिश्विम
ऋतस्य योना गर्भे सुजातम्।।[१७]

अस्मिन् मन्त्रे ऋतस्य शब्दः द्विधा आगतः अस्ति यस्य अर्थानि एवं सन्ति-ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः सत्य, धर्म स्वरूप, आज्ञा, विज्ञानेन अर्थे तथा ऋतस्य कारणरूपीः सत्ययस्य, अर्थे जातः अस्ति। मन्त्रस्य पराशरः ऋषिः अग्निदेवताश्च अस्ति, निचृत्पङ्क्तिः छन्दः एवं पंचमः स्वरः अस्ति।

१८. श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन्
क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भूत।
सोमो न वेधा ऋतप्रजातः
पशुर्न शिश्वा विभुर्देरेभाः।।[१८]

अस्मिन् मन्त्रे ऋतप्रजातः शब्दस्य प्रयोगः कारणात् उत्पन्नो भूत्वा वायु जले प्रसिद्धः, अर्थे जातः अस्ति।

मन्त्रस्य पराशरः ऋषि तथा इन्द्रः देवताः अस्ति। निचृत्पङ्क्तिः छन्दः एवं पंचमः स्वरः अस्ति।

१९. आदित्ते विश्वे ऋतुं जुषन्त शुष्काद्येद्देव जीवो जनिष्ठाः।
भजन्त विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपन्तो अमृतमेषैः।।[१९]
अस्मिन् मन्त्रे ऋतम् शब्दस्य प्रयोगः सत्यरूपस्य अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य शाक्त्यः पराशरः ऋषिः अग्निदेवताः पङ्क्तिः छन्दः एवं पंचमः स्वरः अस्ति।

२०. ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः।
यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान्रयिं दयस्व।।[२०]
अस्मिन् मन्त्रे ऋतस्य शब्दः द्विधा आगतः अस्ति येषां अर्थेः क्रमशः एवम् अस्ति।
१. ऋतस्य - स्वरूप प्रवाहेन सत्ययस्य मध्ये वर्त्तमान विद्वांषः तथा
२. ऋतस्य - सत्य-विज्ञान तथा कारणस्य अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य शाक्तयः पराशरः ऋषिः तथा अग्नि देवताः पङ्क्ति छन्दः एवं पंचमः स्वरः अस्ति।

२१. स्वाध्यो दिव आ सप्त यह्वी
रायो दुरो व्यतज्ञा अजानन्।
विदद्गव्यं सरमा दृळहमूर्वं
येना नुकं मानुषी भोजते चिट्।।[२१]
अस्मिन् मन्त्रे ऋतज्ञाः शब्दस्य प्रयोगः सत्यं यः जानाति अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य पराशर ऋषिः अग्निदेवताश्च अस्ति, भुरिम्पङ्क्ति छन्दः एवं पंचमः स्वरः अस्ति।

२२. यजा नो मित्रावरूण यजा देवां ऋतं बृहत्
अग्ने यक्षि स्वं दमम्।।[२२]
अस्मिन् मन्त्रे ऋतम्, शब्दस्य प्रयोगः सत्य विज्ञानस्य अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य राहूगणो गोतम ऋषिः अग्निदेवताश्च अस्ति, निचृद् गायत्री छन्दः षड्ज स्वरस्य प्रयोग जातः अस्ति।

२३. कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः।
यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा होता यजिष्ट इत्कृणोति देवान।।[२३]

अस्मिन् मन्त्रे ऋतावा शब्दस्य प्रयोगः सत्य गुण कर्म स्वभाव युक्तः अर्थे जातः अस्ति। मन्त्रस्य राहूगणो गोतम ऋषिः एवं अग्निदेवताः वर्तते निचृद पङ्क्ति छन्दः एवं पंचमः स्वरः अस्ति।

२४. यो अध्वरेषु शन्तम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम्।
अग्निर्यद्वेर्मर्त्ताय देवान्त्स चा बोधाति मनसा यजाति।।[२४]
अस्मिन् मन्त्रे ऋतावा शब्दस्य प्रयोगः शुभ, गुण, कर्म, स्वभावात् सत्यस्य अर्थे जातः अस्ति।

मन्त्रस्य राहूगणो गोतम ऋषिः एवं अग्निदेवताश्च अस्ति निचृद त्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरस्य प्रयोगः जातः अस्ति।

२५. एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रेभिरस्तोष्ट जातवेदाः।
स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिंयाति जोषमा चिकित्वान्।।[२५]
अस्मिन् मन्त्रे ऋतावा शब्दस्य प्रयोगः सत्यं अस्ति गुण, कर्म, स्वभाव यस्य अर्थे जातः अस्ति।

मन्त्रस्य राहूगणो गोतम ऋषिः एवं अग्निदेवताश्च अस्ति विराट् त्रिष्टुप छन्दः एवं धैधतः स्वरः अस्ति।

२६. यदीमृतस्य पयसा पियानो
नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठैः।
अर्यमा मित्रो वरूणः परिज्मा
त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ।।[२६]
अस्मिन् मन्त्रे ऋतस्य शब्दस्यद्विधा प्रयोगः अभवत्, येषां अर्थानि क्रमशः सन्ति।
१. ऋतस्य - उदकस्य कृते तथा
२. ऋतस्य - सत्यस्य अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य राहूगणो गोतमः ऋषिः अग्निदेवताश्च स्तः निचृष्टुप छन्दः एवं धैवतः स्वरः अस्ति।

२७. अमी ये देवाः स्थन त्रिष्वा रोचने दिवः।
कद्ब ऋतं कदनृतं क्व प्रत्ना व आहुतिर्वितं मे अस्य रोदसी।।[२७]

अस्मिन मन्त्रे ऋत शब्दस्य प्रयोगः सत्यकरण इति अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य ऋषिरांगिरसः कुत्सो विश्वेदेवाः सन्ति निचृदवृहतीः छन्दः एवं मध्यमः स्वरः अस्ति।

२८. कद्व ऋतस्य धर्णसि कद्वरूणस्य चक्षणम्।
कदर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दूढयो वित्तं मे अस्य रोदसी।।[२८]
अस्मिन् मन्त्रे ऋतस्य शबदस्य प्रयोगः सत्यकारणेऽभवत् मन्त्रस्य ऋषिरांगिरसः कृत्सो तथा विश्वेदवाः सन्ति
विराट पङ्क्ति छन्दश्च पंचमः स्वरः अस्ति।

२६. यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद्दूतो विवोचति।
क्व ऋतं पूर्व्यं गतं कस्तद्बिभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी।।[२६]
अस्मिन मन्त्रे ऋत शब्दस्य प्रयोगः सत्य मार्गे वा जलस्थाने अर्थे जातः अस्ति्
मन्त्रस्य ऋषिरागिंरसः कुत्सो विश्वेदवाश्च स्तः विराट् पङ्क्ति छन्दश्च पंचमः स्वरः अस्ति।

३०. अवन्तु नः पितरः सुप्रवचना उत देवी देव पुत्रे ऋतावृधा।
रथंन दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अहंसो निष्पिपर्त्तन।।[३०]
अस्मिन मन्त्रे ऋतावृधा शब्दस्य प्रयोगः सत्य कारणेन वर्धन्ति इति अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य अंगिरसः कुत्सऋषिः विश्वेदवाश्च स्तः जगती छन्दश्च निषाद् स्वर अस्ति।

३१. याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे
भुज्युं याभिरवथो याभिरध्रिगुम्।
आम्यावतीं सुभरामृतस्तुभं ताभिरू
षु ऊतिभिरश्विना गतम्।।[३१]
अस्मिन मन्त्रे ऋतस्तुभम शब्दस्य प्रयोगः सत्यस्य धारणं भवति तस्या नीत्याः रक्षां करोषि इति अर्थे अभवत्।
मन्त्रस्य अंगिरसः कुत्सो ऋषि अश्विनौ देवताश्च स्तः निचृदजगती छन्दः एवं निषादः स्वरः अस्ति।

३२. यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः
सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती।

सुम्र्ङ्लीबिभ्रती देववीतिम
इहाघोषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ।।[३२]
अस्मिन मन्त्रे ऋतपा तथा ऋतेजाः द्वौ शब्दौ आगतौ येषां अर्थः क्रमशः एवम् अस्ति।
१. ऋतपा - सत्ययस्य रक्षकः
२. ऋतेजाः - सत्य व्यवहारे प्रसिद्ध इत्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य अंगिरसः कुत्स ऋषिः उषा देवताश्च निचृत्त्रिष्टुप छन्दः एवं धैवतः स्वरः अस्ति।

३३. अस्य मदे स्वर्य्यं दा ऋताया
पावृतमुस्त्रियाणामनीकम्।
यद्ध प्रसर्गे त्रिककुम्निवर्त्तदप
द्रुहो मानुषस्य दुरो वः।।[३३]
अस्मिन मन्त्रे ऋताय शब्दस्य प्रयोगः सत्यव्यवहारे जलर्थे चाऽभवत्
मन्त्रस्य कक्षीवानः ऋषिः विश्वेदेवा इन्द्रश्चादेवता विराट् त्रिण्टुप छन्दः एवं धैवतः स्वरः अस्ति।

३४. जनो यो मित्रावरूणावभिध्रुगपो
न वां सुनोत्यक्ष्णयाध्रुक।
स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि
धत्त आप यदी होत्राभिर्ऋतावा।।[३४]
अस्मिन मन्त्रे ऋतावा शब्दस्य प्रयोगः सत्य भावेन यः सेवते इति अर्थे अभवत्।
मन्त्रस्य कक्षीवान ऋषि विश्वेदवताश्च स्तः विराट् त्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरः अस्ति।

३५. जानत्यह्नः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णाद् जनिष्टश्विवतीची।
ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृत माचरन्ती।।[३५]
अस्मिन मन्त्रे ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः सत्य आचरेण युक्तः मनुष्यस्य ' इत्यर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान ऋषि उषा देवताश्च स्तः विराट् त्रिष्टुप छन्दः एवं धैवतः स्वरः अस्ति।

३६. ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रं-भद्रं क्रतु मस्मासु धेहि।
उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः।।[३६]

अस्मिन मन्त्रे ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः जलस्य अर्थे अभवत् मन्त्रस्य दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान्तषिः उषादेवताः च विराट् त्रिष्टुपः छन्दः एवं धैवतः स्वरः अस्ति।

३७. तत्तु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्वनं यस्मिन्
यज्ञे वारमकृण्वत् क्षयमृतस्य वारसिक्षयम्।
वि तद्वोचेरध द्वितान्तः पश्यन्ति रश्मिभिः
स घा विदे अन्विन्द्रो गवेषणो बन्धुक्षिद्भ्यो गवेषणः।।[३७]
मन्त्रेऽस्मिन् ऋतस्य शब्दः आगतः अस्ति, यस्य प्रयोगः सत्यस्य अर्थे अभवत्।
मन्त्रस्य परूच्छेय ऋषिः इन्द्रो देवताः सन्ति विराडत्याष्टिछन्दः एवं गान्धारः स्वरः अस्ति।

३८. उभे पुनामि रोदसी ऋतेन
द्रुहो दहामि सं महीरनिन्द्राः।
अभिव्लग्य यत्र हता अमित्रा
वैलस्थानं परितृक्हा अशेरन्।।[३८]
मन्त्रेऽस्मिन ऋतेन शब्दस्य प्रयोगः सत्यस्य अर्थे अभवत
मन्त्रस्य परूच्छेयः ऋषिः तथा इन्द्रदेवतः स्तः त्रिष्टुपछन्दश्च धैवतः स्वरः अस्ति।

३९. इम आ यातमिन्दवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः
उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः।
सुतो मित्राय वरूणाय पीयते चारूर्ऋताय पीयते।।[३९]
मन्त्रेऽस्मिन् ऋताय शब्दस्य प्रयोगः सत्याचरण अर्थे च अभवत्
मन्त्रस्य परूच्छेयः ऋषिः मित्रावरूणौ देवतौ स्तः भुरिगति शक्वरी छन्दः पंचमः स्वरश्चास्ति।

४०. यद्ध त्यन्मित्रावरूणा वृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य
स्वेन मन्युना। युवोरित्थाधि सद्मस्वपश्याम हिरण्ययम्।
धीमिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः।।[४०]
मन्त्रेऽस्मिन् ऋतात शब्दस्य प्रयोगः सत्यधर्मस्य अनुकूले व्यवहारे तस्मात् गृहणीयात् अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य परूच्छेयः ऋषिः मित्रावरूणौ देवताश्च विराडष्टि छन्दः गान्धारः स्वरः अस्ति।

४१. आ भन्दमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा।
यह्वी ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत्।।[४१]
अस्मिन मन्त्रे ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः सत्यव्यवहारस्य अर्थेअभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः उषा सानक्तो देवतो स्तः अनुष्टुप छन्दः एवं गान्धारः स्वरः अस्ति।

४२. प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये
वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे।
अपां न पाद्यो वसुभिः सह प्रियो
होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः।।[४२]
अस्मिन् मन्त्रेऋत्वियः शब्दस्य प्रयोगः ऋतुनां योग्यतांयः रक्षति इति अर्थे अभवत्।
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः तथा अग्निर्देवता निचृाज्जगति छन्दः निषादस्वरस्वास्ति।

४३. घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्नि मित्रं न समिधानऋज्यते
इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदुनुयंसते धियम्।।[४३]
अस्मिन मन्त्रे ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः सत्यव्यवहारं पालयति इति अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः अग्निदेवता विद्यते निचृज्जगति छन्दः निषादस्वरस्वास्ति।

४४. स०ई मृगो अप्यो वनर्गुरूपत्वच्युपमस्यां नि धायि।
व्यब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वां ऋतचिद्धि सत्यः।।[४४]
अस्मिन मन्त्रे ऋतजित शब्दस्य प्रयोगः सदैव सत्यव्यवहारं एकत्रयति इत्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः अग्निदेवताचास्ति निचृज्जगती छन्दः निषादस्वरचास्ति।

४५. आ वां भूषन क्षितयो जन्म रोदस्योः,
प्रवाच्यं वृषणा दक्ष से महे।
यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया,
शिम्या वीथो अध्वरम्।।[४५]
अस्मिन मन्त्रे ऋताय शब्दस्य प्रयोगः सत्यविज्ञानयुक्त सज्जनः इत्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः मित्रावरूणौ देवतौ स्तः विराट्जगती छन्दः निषादस्वरचास्ति।

४६. प्र सा क्षितिरसुर या महि प्रिय
ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत्।

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभूवं
गां न धुर्युप युञ्जाथे अपः।।[४६]
अस्मिन मन्त्रे ऋतावना शब्दस्य प्रयोगः सत्यं यः आचरति इत्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः मित्रावरूणौ देवतौ स्तः विराट् जगतीछन्दः निषादस्वरस्चास्ति

४७. आ वामृताय केशिनीनूषत मित्र
यत्र वरूण गातुमर्चथः।
अव त्मना सृजतं पिन्वतं धियो
युव विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः।।[४७]
अस्मिन मन्त्रे ऋताय शब्दस्य प्रयोगः सत्य आचरणस्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः मित्रावरूणौ देवतौ स्तः जगती छन्दश्च निषादस्वरः अस्ति।

४८. युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरुञ्जत,
ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।
भरन्ति वां मन्मना संयता
गिरोऽदृप्यता मनसा रेवदाशाथे।।[४८]
अस्मिन मन्त्रे ऋतावना शब्दस्य प्रयोगः सत्य आचरणस्य सम्बन्ध रक्षति इति अर्थे जातः अस्ति।
अस्य मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः मित्रावरूणौ देवतौ स्तः निचृज्जगती छनदः निषाद्स्वरचास्ति

४९. युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे
युवोरच्छिद्रा मन्तवोह सर्गा।
अवातिरतम नृतानि विश्व
ऋतेन मित्रावरूणा सचेथे।।[४९]
अस्मिन मन्त्रे ऋतेन शब्दस्य प्रयोगः सत्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः मित्रावरूणौ देवतौ स्तः त्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरः अस्ति।

५०. अपादेति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद्वां मित्रावरूणा चिकेत।
गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपर्त्यनृतं नितारीत्।।[५०]
अस्मिन मन्त्रे ऋतं शब्दस्य प्रयोगः सत्यव्यवहारे इति अर्थे अभवत्।
मंत्रस्य दीर्घतमा ऋषि मित्रवरूणौ देवतौ स्तः विराट् त्रिण्टुप छन्दः, धैवतः स्वरस्चास्ति।

५१. पीपाय धेनुरदितिऋताय
जनाय मित्रावरूणा हविर्दे।
हिनोति यद्वां विदथे सपर्यन्त्य
रातहत्यो मानुषो न होता।।[५१]
अस्मिन मंत्रे ऋताय शब्दस्य प्रयोगः सत्यव्यवहारं यः प्राप्तवान इत्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः मित्रावरूणौ देवतौ स्तः त्रिष्टुप छन्दः, धैवतः स्वरस्चास्ति।

५२. प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा
मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा।
देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्था
धिया वार्याणि प्रभुषतः।।[५२]
अस्मिन मन्त्रे ऋतावृधा शब्दस्य प्रयोगः कारणेन वर्धन् इति अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः द्यावा पृथिव्यौ देवते स्तः विराट् छन्दः निषाद स्वरः अस्ति।

५३. ते हि धावापृथिवी विश्वशम्भुव
ऋतावरी रजसो धारयत्कवी।
सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयतेदेवो
देवी धर्म्मना सुर्य्यः शुचिः।।[५३]
अस्मिन मन्त्रे ऋतावरी शब्दस्य प्रयोगः सत्यकारणेन युक्तः इति अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः द्यावापृथिव्यौ देवते स्तः विराट् जगतीः छन्दः निषादस्वरस्चाशस्ति

५४. द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वत्ति चक्रं परि द्यामृतस्य।
आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्व तस्थुः।।[५४]
अस्मिन मन्त्रे ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः सत्य कारणेन इति अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः विश्वेदेवाः देवताः स्तः निचृदत्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरः अस्ति

५५. को न्वत्र मरूतो मामहे वः प्र
यातन सरवींरच्छा सखायः
मन्मानि चित्रा अपिवातयन्त
एषां भूत न वेदा म ऋतानाम्।।[५५]

अस्मिन मन्त्रे ऋतानाम शब्दस्य प्रयोगः सत्य व्यवहार मध्ये अर्थे जातः अस्ति।
मन्त्रस्य आगस्तयः ऋषिः इन्द्र देवता अस्ति, निचृतृत्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरः अस्ति।

५६. त्वे रायइन्द्र तोशतमाः
प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः।
तेषुणो मरूतो मृळयन्तु ये
स्मा पुरा गातूयन्तीव देवाः।।[५६]
अस्मिन मन्त्रे ऋतायोः शब्दस्य प्रयोगः सत्यं इच्छति अस्मिन अर्थे अभवत्।
मन्त्रस्य अगस्त्य ऋषिः इन्द्र देवता अस्ति स्वराट् पङक्ति छन्दः पंचमः स्वरः अस्ति

५७. त्वाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं
तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः
तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि
ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे।।[५७]
अस्मिन मन्त्रे ऋतायतः शब्दस्य प्रयोगः सत्ययस्य इच्छां यः करोति इति अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य अङ्गिरसः शौनहोत्रो भार्गवो गृत्समद ऋषिः अग्दिवताश्चास्ति विराट जगती छन्दः निषादः स्वरः अस्ति।

५८. स्वः स्वाय धायसे
कृणुतामृत्विगृत्विजम्।
स्तोमं यज्ञं चादरं
वनेमा शरिमा वयम।।[५८]
प्रस्तुते मन्त्रे ऋत्विक् एवं ऋत्विजम शब्दौ आगतौ येषां प्रयोगः ऋतुनाम् अनुकूलं सर्वेषां व्यवहारानाम् प्राप्तिं कुर्वन तथा ऋत्विजम, अस्य प्रयोगः अनुकूल अर्थे अभवत
मन्त्रस्य सोमाहुति भार्गव ऋषिः अग्निदेवता भूरिगुष्णिक छन्दश्च निषादः स्वरः अस्ति।

५६. यस्मादिन्द्रादबृहतः किञ्चनेमृते
विश्वान्यस्मिन्त्संभृताधि वीर्य्या।
जठरे सोमं तन्वी सहो महो हस्ते
वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम।।[५६]

अस्मिन मन्त्रे ऋते शब्दस्य प्रयोगः विना, अर्थे अभवत

मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः इन्द्रदेवता अस्ति जगतीछन्दश्च निषादः स्वरः अस्ति

६०.बृहस्पते अति यदर्यो

अर्हाद्युमद्विभाति त्रतुमज्जनेषु।

यछीदयच्छवस ऋतप्रजात

तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्।।[६०]

अस्मिन मन्त्रे ऋत प्रजात, शब्दस्य प्रयोगः सत्याचरणे प्रकटः इति अर्थे अभवत

मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः बृहस्पति देवताः अस्ति भुरिक त्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरः अस्ति,

६१. विश्वेभ्यो हित्वा भुवनेभ्यस्परि

त्वष्टजनत्साम्नः साम्नः कविः।

स ऋणचिछणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो

हन्ता मह ऋतस्य धर्त्तरि।।[६१]

अस्मिन मन्त्रे ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः सत्यकारणे अर्थे अभवत्

मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः ब्रह्मणस्पतिः देवता विद्यते भुरिक त्रिष्टुप छन्दश्च धैवतः स्वरः अस्ति।"

६२. धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था

देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृ

तावानश्चयमाना ऋणानि।।[६२]

अस्मिन मन्त्रे ऋतावानः शब्दस्य प्रयोगः सत्यं सेवति अर्थे अभवत्

मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः आदित्यो देवतो स्तः त्रिष्टुपछन्दः धैवतः स्वरः अस्ति"

६३. तिस्रो भूमीर्धारयन त्रींरूत

द्यून्त्रीणि व्रता विदथे अन्तरेषाम्।

ऋतेनादित्या महिवो महित्वं

तदर्य्यमन् वरूण मित्र चारू।।[६३]

अस्मिन मन्त्रे ऋतेन् शब्दस्य प्रयोगः सत्यस्वरूप ईश्वरं धारयन इति अर्थे अभवत्

मन्त्रस्य गृत्समदऋषिः देवता आदित्य अस्ति, त्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरः अस्ति।

६४. यो राजभ्य ऋतनिभ्योददाश
यं वर्द्धयन्ति पुष्टयश्चनित्याः।
सरेवान्याति प्रथमो रथेन
वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः।।[६४]

अस्मिन मन्त्रे ऋतनिभ्यः शब्दस्य प्रयोगः सत्यंन्यायं कुर्वन नृपेभ्यः उपदेशः इत्यर्थे कृतं अस्ति मन्त्रस्य गृतसमद ऋषिः आदित्य देवता विद्यते स्वराट् पङ्क्तिः छन्दः पंचमः स्वरः अस्ति"

६५. वि मच्छृथाय रशनामिवाग
ऋध्याम तेवरूण रवामृतस्य।
मा तन्तुश्छेदि वानतो धियं मे
मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः।।[६५]

अस्मिन मन्त्रे ऋतस्य शब्दस्य प्रयोगः जलऽर्थे तथा ऋतोः शब्दस्य प्रयोगः ऋतुसमयेन अर्थे अभवत मन्त्रस्य गृत्स्मद ऋषिः वरूणो देवता अस्ति त्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरः अस्ति।।

६६. अपो सुम्यक्षवरूणभियसं
मत्स भ्राळतावोऽनु मा गृभाय
दामेव वत्साद्धि मुमुग्ध्यंहो
नही त्वदारे निमिषश्चनेशे।।[६६]

अस्मिन मन्त्रे ऋतावाः शब्दस्य प्रयोगः अति सत्यं ग्रहणं यः करोति अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य गृत्स्मद ऋषिः वरूणो देवताः अस्ति निचृतत्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरः अस्ति।

६७. प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं
सिन्धवो वरूणस्य यन्ति।
न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो
न पप्तू रघुया परिज्मन्।।[६७]

अस्मिन मन्त्रे ऋतम् शब्दस्य प्रयोगः जलस्य अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य गृत्स्मद ऋषिः वरूणो देवता विद्यते , निचृतत्रिष्टुप छन्दः धैवतः स्वरः अस्ति

६८. हये देवा यूयमिदापयः स्थ
ते मृळत नाधमानाय मह्यम।
मा वो रथे मध्यमवाळृते
भून्मा, युष्मावत्स्वापिषु श्रमिष्म।।[६८]

अस्मिन मन्त्रे ऋते शब्दस्य प्रयोगः जलरूप समुद्रादिभ्यः अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य गृत्स्मद ऋषिः विश्वेदेवा देवता अस्ति निचृदत्रिष्टुपछन्दश्च धैवतः स्वरः अस्ति।

६९. ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र
इन्द्रायाहिंघे न रमन्त आपः।
अहरहर्यात्यक्तुरपां कियात्या
प्रथमः सर्ग आसाम्।।
अस्मिन मन्त्रे ऋतम् शब्दस्य प्रयोगः जलं उत्पादयति इत्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य गृत्स्मद ऋषिः इन्द्र देवताः विद्यते भुरिक पङ्क्ति छन्दश्च पंचमः स्वर अस्ति।

७०. यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन
ऋतावाजस्र उर्षिया विभाति ।
वया इदन्या भुवनान्यस्य
प्र जायन्तेवीरूधश्च प्रजाभिः।।[७०]
अस्मिन मन्त्रे ऋतावा शब्दस्य प्रयोगः सत्यस्य सम्यक प्रकारेण सेवनं कुर्वन् इत्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य गृत्स्मद ऋषिः अपान्नपाद देवता विद्यते भुरिक पङ्क्ति छन्दश्च धैवतः स्वरः अस्ति।

७१. अयं वां मित्रावरूणा सुतः सोम ऋतावृधा।
ममेदिह श्रुतं हवम्।।[७१]
अस्मिन मन्त्रे ऋतावृधा शब्दस्य प्रयोगः सत्येन वर्दनः अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य गृत्स्मद ऋषिः मित्रावरूणौ देवते विद्यते गायत्री छन्दश्च षड्ज स्वरः अस्ति।

७२. इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति।
या ते मन्म गृत्स्मदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुह्वति।।
अस्मिन मन्त्रे ऋतावरि शब्दस्य प्रयोगः सत्याचरणेन् युक्तः अर्थे अभवत्
मन्त्रस्य गृत्स्मद ऋषिः सरस्वती देवता विद्यते बृहतीछन्दः मध्यमः स्वरः अस्ति।

७३. वैश्वानराय धिषणामृतावृधे घृतं न
पूतमग्नये जनामसि।
द्विता होतारं मनुष्श्च बाधतो धियारथं
न कुलिशः समृण्वति।।[७३]
अस्मिन मन्त्रे ऋतावृधे शब्दस्य प्रयोगः सत्यं यः वर्धयति इत्यर्थे अभवत्
मन्त्रस्य विश्वामित्र ऋषिः अग्निवैश्वानरौ देवताचास्तः जगती छन्दः निषाद् स्वरः अस्ति।

सन्दर्भ सूची

१. ऋग्वेद - (१-१-१)
२. ऋग्वेद - (१-२-८)
३. ऋग्वेद - (१-१४-७)
४. ऋग्वेद - (१-२३-५)
५. ऋग्वेद - (१-३४-१०)
६. ऋग्वेद - (१-४१-४)
७. ऋग्वेद - (१-४३-६)
८. ऋग्वेद - (१-४४-११)
९. ऋग्वेद - (१-४४-१४)
१०. ऋग्वेद - (१-४५-७)
११. ऋग्वेद - (१-४६-११)
१२. ऋग्वेद - (१-४६-१४)
१३. ऋग्वेद - (१-४७-१)
१४. ऋग्वेद - (१-४७-३)
१५. ऋग्वेद - (१-४७-५)
१६. ऋग्वेद - (१-६४-१५)
१७. ऋग्वेद - (१-६५-२)
१८. ऋग्वेद - (१-६५-५)
१९. ऋग्वेद - (१-६८-२)
२०. ऋग्वेद - (१-६८-३)
२१. ऋग्वेद - (१-७२-८)
२२. ऋग्वेद - (१-७५-५)
२३. ऋग्वेद - (१-७७-१)
२४. ऋग्वेद - (१-७७-२)
२५. ऋग्वेद - (१-७७-५)
२६. ऋग्वेद - (१-७८-३)
२७. ऋग्वेद - (१-१०५-५)
२८. ऋग्वेद - (१-१०५-६)

२६. ऋग्वेद - (१-१०५-४)
३०. ऋग्वेद - (१-१०६-३)
३१. ऋग्वेद - (१-११२-२०)
३२. ऋग्वेद - (१-११३-१२)
३३. ऋग्वेद - (१-१२१-४)
३४. ऋग्वेद - (१-१२२-६)
३५. ऋग्वेद - (१-१२३-६)
३६. ऋग्वेद - (१-१२३-१३)
३७. ऋग्वेद - (१-१३२-३)
३८. ऋग्वेद - (१-१३३-१)
३६. ऋग्वेद - (१-१३७-२)
४०. ऋग्वेद - (१-१३६-२)
४१. ऋग्वेद - (१-१४२-७)
४२. ऋग्वेद - (१-१४३-१)
४३. ऋग्वेद - (१-१४३-७)
४४. ऋग्वेद - (१-१४५-५)
४५. ऋग्वेद - (१-१५१-३)
४६. ऋग्वेद - (१-१५१-४)
४७. ऋग्वेद - (१-१५१-६)
४८. ऋग्वेद - (१-१५१-८)
४६. ऋग्वेद - (१-१५२-१)
५०. ऋग्वेद - (१-१५२-३)
५१. ऋग्वेद - (१-१५३-३)
५२. ऋग्वेद - (१-५६-१)
५३. ऋग्वेद - (१-१६०-१)
५४. ऋग्वेद - (१-१६४-११)
५५. ऋग्वेद - (१-१६५-१३)
५६. ऋग्वेद - (१-६६-५)
५७. ऋग्वेद - (२-१-२)
५८. ऋग्वेद - (२-४-७)

५९. ऋग्वेद - (२-१६-२)
६०. ऋग्वेद - (२-२३-१५)
६१. ऋग्वेद - (२-२३-१७)
६२. ऋग्वेद - (२-२७-४)
६३. ऋग्वेद - (२-२७-८)
६४. ऋग्वेद - (२-२७-१२)
६५. ऋग्वेद - (२-२८-५)
६६. ऋग्वेद - (२-२८-६)
६७. ऋग्वेद - (२-२८-४)
६८. ऋग्वेद - (२-२६-४)
६९. ऋग्वेद - (२-३०-१)
७०. ऋग्वेद - (२-३५-८)
७१. ऋग्वेद - (२-४१-४)
७२. ऋग्वेद - (२-४१-८)
७३. ऋग्वेद - (३-२-१)

चतुर्थ-अध्याय

ऋत-तत्वस्य सम्बन्धा मूलक अध्ययनः

वेदेषु 'ऋत' शब्दस्य प्रयोगः विविधरूपेषु लभते। ऋतेन सम्बन्धिताः सर्वे शब्दाः एतेदृशाः सन्ति, येषां वेदेषु बारं-बारं प्रयोगः अभवत्। ऋतेन सम्बन्धित अध्ययन शाकल्यस्य चयनं कुर्वन समये शोधछात्राइदंप्राप्तं यत् 'ऋत' शब्दः वेदेषु विभिन्नेषु रूपेषु प्रयुक्तः अभवत् यथा- ऋतावरी, ऋतेन् ऋतावृधा, ऋताजात, ऋतस्य, ऋतस्पृशं. ऋतावा, ऋतम, ऋतावानम्. ऋतजाते, ऋतावृधौ, ऋतैः ऋतधामा, ऋतप्रजात, ऋतावानम्, ऋतसदनम्, ऋतवादिभ्य, ऋतसत, ऋताषाठ, ऋतसदनी, ऋतावाकेन्, ऋतायनी, ऋत्विजम् ऋत, ऋत्विम्, ऋतावसो, ऋतचित।

एतेषाम् शब्दानाम् वेदेषु पुनरावृत्तिः अपि लभते। यतोहि निम्नविवरणे दृष्टिपातम् करणेन जायते-

	शब्द	संख्या
१.	ऋतम्	सप्तविंशति धा
२.	ऋतेन्	द्वादश धा
३.	ऋतावृधः	द्वादश धा
४.	ऋतावा	एकादश धा
५.	ऋतावृधा	सप्त धा
६.	ऋत्विजम्	षड् धा
७.	ऋते	षड् धा
८.	ऋतावरी	पञ्चध
९.	ऋताय	चतुर्धा
१०.	ऋतावाना	चतुर्धा
११.	ऋतजात	चतुर्धा
१२.	ऋतेजा	त्रिधा
१३.	ऋतपाः	त्रिधा
१४.	ऋत	त्रिधा
१५.	ऋतायते	त्रिधा

१६.	ऋतायत	त्रिधा
१७.	ऋतजात	त्रिधा
१८.	ऋतायवः	त्रिधा
१६.	ऋतज्ञाः	द्विधा
२०.	ऋतयुग्भि	द्विधा
२१.	ऋतावान्	द्विधा
२२.	ऋतजा	द्विधा
२३.	ऋतस्पर्शः	द्विधा
२४.	ऋतावानम्	द्विधा
२५.	ऋतावरीम्	एक धा
२६.	ऋतधीतयः	एक धा
२७.	ऋतज्येन	एक धा
२८.	ऋतोः	एक धा
२६.	ऋतनिभ्यः	एक धा
३०.	ऋतजातस्य	एक धा
३१.	ऋतानाम	एक धा
३२.	ऋतायो	एक धा
३३.	ऋतप्सु	एक धा
३४.	ऋत्विया	एक धा
३५.	ऋतायत	एक धा
३६.	ऋता	एक धा
३७.	ऋतचित्	एक धा
३८.	ऋतया	एक धा
३६.	ऋत्वियः	एक धा

यद्यपि 'ऋत' शब्देनृ तत्सम्बन्धि उपयुक्त तालिका अपूर्णाऽस्ति तथापि अनेन एततृ तथ्यम् सम्यक् प्रकारेण स्पष्टीयते यतृ ऋत शब्दस्य प्रयोगः अनेक बारम भिन्न-२ रूपेषु च जातः अस्ति। वेदेषु ऋतशब्दस्य सर्वाधिक प्रयोगः ऋग्वेदे लभते तदन्तरम् अथर्ववेदस्य स्थानमस्ति। अथर्ववेदस्य ३२ मंत्रेषु ऋत शब्द आगतः अस्ति। तदन्तरम् यजुर्वेदस्य स्थानमस्ति। सामवेदे सर्वेभ्यः अल्पम्

२२ बारम् ऋतशब्दस्य विभिन्नरूपेषु प्रयोग अभवत्।

परञ्च 'ऋत' शब्दस्य अर्थस्य प्रश्न अस्ति तस्य-विषये वैदिक साहित्ये विविध अर्थवाचकता दृष्टिगोचरः भवति। यतोहि निम्नप्रमाणानामुपरि दृष्टिपातेन् ज्ञायते।

अमरकोषस्य (१,६,१२) अनुसारम् " सत्यं तथ्यं ऋतम् सम्यकम्" उक्तमस्ति।

निरूक्तकारेण (४,१,४५) 'ऋतस्य' निर्वचनम् कुर्वन लिखितमस्ति यत् " ऋतं सत्यं यज्ञं वा" उक्तमस्ति।

एवमेव वेदभाष्यकार सायणेन् ऋग्वेद्भाष्य (४,२३,८) "ऋत्" शब्दस्य अर्थ कुर्वन् लिखितमस्तियत " ऋतशब्देनेन्द्रोवादित्योवासत्यं वा यज्ञो वोच्यते" निरूक्ते (२,७) "ऋतस्य" प्रयोगः "जलस्य" कृते अपि आगतः अस्ति- " ऋतमृत्युद्कनाम्" - सम्भवतः अस्मात् कारणात- वैदिक ऋचाषु " नदीम्" "ऋतस्य" वाहकः विज्ञापितम् अस्ति यथा ऋतर्पन्ति "नदीम्" वेदेषु " ऋतावरी" उक्तं अस्ति। जलस्य श्रोत्राणाम् कृते " ऋताधीनवत्" शब्दमपि वेदमन्त्रेषु लभन्ते।

ऋषि दयानंद सरस्वती- यत् प्रस्तुत शोध अध्ययनस्य अन्तर्गते विशेषरूपेण विचारयोग्यमस्ति। तेन् स्व ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायाम् (१-६-१६६) यजुर्वेदसम्पूर्ण भाष्यम् कुर्वन् "ऋत" शब्दस्य अनेक अर्थ कृताः, येषु सत्यवाचकार्थे निम्नसर्न्भानि दयानंदभाष्ये लभन्ते।

तथा- "सत्यस्य" विविध रूपाणाम् - वर्णनमपि दयानन्द भाष्ये निम्नस्थलेषु लभते-

सत्य ब्रह्मा- यजु० (१६-७२)

सत्य ब्रह्मा ऋग्वेद् (५-४-१२)

यथार्थ योगाभ्यास यजु० (१६-७३)

विद्याविनयेन युक्तः न्यायः यजु० (१६-७५)

बहिरस्थ वायुः यजु० (१६-७६)

यथार्थ सत्य विज्ञानः यजु० (१६-७७)

यथार्थ व्यवहारः यजु (१६-७६) ऋतस्य एतदर्थम् स्वामि दयानंद सरस्वतीना सत्यार्थप्रकाशे तृतीय सम्मुलासे तथा ऋग्वेदेऽपि कृतमस्ति - (४,३,३)

सत्यव्यवहारं। ऋग्वेद- (४,३,८) ऋक् (४-३-४०)।

जल।- यजु.(२६-६), ऋग्वेद- (३-३,३३), ऋक्- (४-३-२)

ऋक-(४-३,३) ऋक् (५,४-१२)

सत्य जलम् वा। - यजु० (२६-२६)

प्राप्तुम योग्य कारणः। ऋग्वेद- (३-३-५४)

सत्य कारणम्। ऋग्वेद (३-३-५४), ऋक्(५-४-१२) ऋक् - (५-४-१५) ऋक् (५-४-६२)

सत्यस्य प्रकाशकः । ऋग्वेद-(३-३-५४)

सत्येन् प्रसिद्ध - ऋग्वेद- (३-३-५४)

सत्यात् उत्पन्नः। ऋग्वेद (३-३-५८)

सत्यस्य विभागकर्ता प्रकाशमानः। ऋग्वेद - (४-३-१)

सत्यसदृशा आचरणः ऋग्वेद-(४-३-७)

परमेश्वर प्रकृतिश्च ऋग्वेद (५-४-५८)

सत्य स्वरूपः । -ऋग्वेद - (५-४-६२)

जलस्य सदृश्य सत्य। - ऋग्वेद- (५ - ४-८०), ऋक- (६-४-३६)

सत्यविद्याः ।. ऋग्वेद-(६-४-५२)

सत्यधर्मः । ऋग्वेद- (६-४-६७)

"ऋत" सम्बन्धि उपर्युक्त सन्दर्भेषु चिन्तनेन निम्न निष्कर्ष- ध्वनिताः भवन्ति-

१. ऋत शब्दस्य सत्यार्थे सर्वाधिक प्रयोगः लभते।

२. सत्यस्यअपि अनेक प्रकारस्य ऋषयः दयानंदम् ग्राह्यः सन्ति।

यथा- परमेश्वर प्रकृति सत्यस्वरूप सत्यस्य प्रकाशः सत्यात् उत्पन्नः सत्यस्य विभाग कर्ता सत्यकारणः यथार्थ सत्यविज्ञान सत्यविद्या, सत्यधर्म सत्येन् सदृशा आचरणः सत्य वेद विज्ञानः।

३. सत्यस्य अतिरिक्तम् ऋत् शब्दस्य प्रयोगः ऋत् शब्दस्य प्रयोगः जलस्य कृते अपि ऋषि दयानन्दं ग्राहयः अस्ति। अल्पात् अल्पं पञ्च सन्दर्भम् एतादृशं लभते, येषु ऋषि दयानन्देन ऋतम ऋतम् जलस्य अर्थे प्रयुक्तः कृतमस्ति।

४. एतेषां अतिरिक्तंमपि ऋषि दयानन्देन "ऋत शब्दस्य" "बर्हिस्थः वायुः" कृते प्रयोगः कृतः अस्ति।

एतेषाम् बिन्दुनामुपरी विचारणेन जायते यत ऋषि दयानंदः ऋत शब्दस्य अर्थनित्वा

निरूक्तकार यास्काचार्यस्य 'सत्य' एवं 'जल' विषयक अर्थेन न केवलम् सम्मति अस्ति । परञ्च तस्मात् अधिकं वर्गीकृत अर्थेषु सत्यं स्वी कुर्वन्ति। निरूक्तकारेण बहिरस्थ वायुः इत्यस्य अर्थे रूप शब्दे 'ऋत' शब्दस्य प्रयोगः न कृतम् । एतद् ऋषि दयानंदस्य स्व मौलिक अर्थः विद्यते। अनेन एतत् जायते यत् ऋषि दयानंदं वैदिक शब्दानां अर्थम् कुर्वन समये पूर्वोक्त यास्काचार्यादिनाम् अर्थानि न केवलम् स्वीकार्याणि सन्ति, अपितृ तेन सह नम विस्तृत आधारमपि प्रधानम् कृर्वन्ति।

प्रस्तुत सन्दर्भे महत्वपूर्ण मेकम् विचारणीयः प्रश्नजायते यत् "ऋत" शब्दः अनेकार्थ वाचकः अस्ति तर्हि तस्य कम् अर्थम् कुत्र गह्ययात्। एषा समस्या विचार योग्या भवति। परञ्च अस्याः समस्यायाः समाधानम् 'ऋत' शब्दात् व्युत्पत्तिमूलक अर्थे विचार कुर्वन समये अन्वेषणम् भवितुम् शक्नोति। यद् ऋषि दयानंदस्य भाष्य प्रणालिकायाः मूलाधारः अस्ति। यतोहि अस्मात् पूर्वमपि एतत् उल्लेखम् कृतवान् यत् ऋषि दयानंदः वैदिक शब्दानां अर्थः योगिता वादस्य आधारे कुर्वन्ति। यस्योपरि प्रस्तुत शोध अध्ययनस्य द्वितीय अध्याये विचारः अभूत। यस्यानुसारं प्रत्येक शब्दस्य धात्वपरक अर्थम् भवति। यस्माद् तस्य शब्दविशेषस्य व्युत्पत्तिः भवति। 'ऋत' शब्दस्य उत्पत्तिः भवति।

१. ऋ- गतिप्रायणयोः (स्वादिगण, परस्मैषद)
२. ऋ,सृ-गतौ (जुहोत्यादिगण, परस्मैपद)[१]

उपरीस्तम् उभयोः व्युपत्यौ गत्यार्थकौ स्तः। "ये ये गत्यार्थः ते ते ज्ञानगमनप्राप्त्यर्थाः" अतः ऋत शब्दः तेषाम् सर्वाषाम् अर्थान् वाचकः बोधकः एवं ग्राहकं स्वीकुर्वन व्याकरण सम्मतामस्ति। येषु ज्ञानगमन प्राप्ति संभव अस्ति अतएव "ऋत" शब्दस्य कस्मिन् मंत्रे कथमः प्रधान अर्थः ग्रहणीयात्। अस्य निर्णयः संदर्भ अन्तर्गते विशिष्ट देवता क्रिया इत्यादि दृष्टिगतं रक्षित्वा कर्तुम शक्नोति। एषा प्राचीन वैदिकअर्थप्रणाली ऋषिणाऽपि स्वीकृतमस्ति। यतोहि निम्न सन्दर्भानामुपरी दृष्टिपातम् कुर्वनजायते।

ऋतेन् - ज्ञानार्थकः
ऋतावृधौ - ज्ञानगमनप्राप्त्यर्थे
ऋतस्पर्श - ज्ञान, गमनः, प्राप्तेः अर्थे।[२]
एते त्रयोऽपि शब्दः ऋग्वेदस्य एकस्मिन मंत्रे आगतः सन्ति
ऋताय - ज्ञानार्थकार्थे।[३]

ऋतेन - ज्ञानस्यार्थे।

ऋतावृधौ - गमनस्यार्थे।

एतेषां त्रयाणाम् शब्दानाम् प्रयोगः ऋग्वेद (१-२-२३-५) जातः अस्ति।

"ऋतम्" ज्ञानस्यार्थे- "ऋतस्य" प्राप्त्यर्थे एतयोः शब्दयोः प्रयोगः अपि ऋग्वेदस्य एकस्मिन् मंत्रे अभवत्।[४]

ऋत्विजम् - प्राप्त्यर्थे।[५]

ऋतावृधा - ज्ञानार्थ।[६]

सः 'ऋत' शब्दः सत्येन उत्पन्नः।[७]

प्रस्तुत सन्दर्भे विचार कुर्वन समये मुख्यमेकम् तथा केन्द्रीय महत्वस्य एतत् प्रश्नमपि चिन्तायोग्यमस्ति यत् "ऋत्" नामकशब्दं दार्शनिक तत्वस्यरूपे कथं विवेचित एवं व्याख्यायितम् भवेत्। अत्र एतत् प्रश्नः अतएव अपि विशेषरूपेण विचारणीयमस्ति यत् ऋतम् वैदिक दर्शनस्य एकम् विशिष्टं दार्शनिक तत्वमपि जानन्ति- विशेषेण ऋग्वेदस्य वेदानाम् व्याख्याकारैः मनिषीभिः चिन्तकेभ्यश्च ऋतम् अस्मिन्नेव रूपे व्याख्यायितं अस्ति। ऋषिणासन्दर्भे ऋत सम्बन्धिनः एनेकार्थक नित्वा एका भ्रान्ति उत्पन्नमपि स्वाभाविकमस्ति, यतोहि तेन ऋतम् दार्शनिक तत्वस्य रूपे न विवेचितम् ऐषा भ्रान्ति सर्वथा निराधारः प्रतीयते, यतोहि तेन वैदिक शब्दान् यौगिक शब्देव गृहीतमस्ति। लौकिक रूढ़िगतम् अर्थञ्च तेन न ग्राह्यते, अतएव ऋषिणा ऋतस्य अनेकार्थ ग्रहणम् कुर्वन तस्य व्यापक ग्राह्यतम् स्वीकृतमस्ति। ऋषेः दृष्टयामूऋतमूलतः जगतस्य सर्वोच्चविधायकसत्ता ब्रहम या परमेश्वर विद्यते। महर्षि दयानंदेन ऋतस्य एक अन्यार्थ "सत्यस्य प्रकाशकापि"[८] कृतमस्ति।

तस्मात् निश्रितः जगतश्च मौलिकविधान वा नियममपि ऋतः अस्ति यतोहि पूर्णपरमेश्वरसत्तायाः पूर्ण जगतस्येव अभिव्यक्ति भवति अपूर्णम् न यथा कि प्रस्तुत वेद मंत्रे दृष्टिपातेन जायते।

"ओ३म् पूर्णमदं पूर्णमिदं पूर्णात्मुच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय् पूर्णमेवाविशिष्यते।"[९]

अतएव "ऋत" या "परमेश्वर" यम श्री अरविन्देन "परमऋतचितमपि" कथितम अस्ति। तस्मात् उत्पादितः "ऋत्" या " जगतस्य" देवी विधाने अस्मिन् सम्पूर्ण ब्रहमाण्डे अस्तित्वमानः सर्वे

ग्रहोपग्रहादि संचालित एवम् व्यवस्थिता भवन्ति अतएव सार्वभौग नियमस्यरूपे ऋतेकम् एतादृशं अटलनियम या देव्य-विधान विद्यते यस्योपरी कस्य बाह्य परिवर्तनस्य कोऽपि प्रभावो न भवति, सः सदैव अपरिवर्तित तिष्ठति। महर्षि दयानंदस्यानुसारं सृष्टेः तस्य मूलस्य नियम या "ऋततत्वस्य" व्याख्यानः परमेश्वरेण सृष्ट्यादे वेदानाम् रूपे कृतमस्ति। अतएव " सत्यस्य विभागकर्ता" [१०] परमेश्वरेण ईश्वरस्य विधानस्य प्रकाशनम् ऋग्वेदे "ऋचानाम्" रूपे यजुर्वेदे "मंत्राणाम्" रूपे तथा सामवेदे "सामरूपे" च कृतमस्ति। सृष्टि निर्माणस्य प्रकीयाम् ऋतेवम् सत्य द्वयोः तत्वयोः वर्णनमपि ऋग्वेदे आगतमपि किन्तु सत्यात् पूर्व ऋत शब्दस्य प्रयोगः एतद् दर्शयति यत् ऋतस्य अविर्भावं सत्यात् पूर्वम् अभवत्। यतोहि निम्न मंत्रस्योपरी दृष्टिपात करणेन जायते-

ओ३म् ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात तपसोऽध्यजायत।
ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः।।[११]

अर्थात तस्येव अनन्त ज्ञानमये सामर्ध्येन सर्वेषाम् विद्यानाम् कोषः वेदशास्त्र प्रकाशितमस्ति, यथाकि पूर्व सृष्ट्याम् प्रकाशितमासित। अग्रेस्थ कल्पेषु अपि एवमेव वेदानाम् प्रकाशः करिष्यति (सत्यम्) एषः त्रिगुणात्मकः अर्थात् सत्वरजतमगुणेन च युक्तः अस्ति यस्य नामानि अव्यक्त अव्याकृत प्रधान प्रकृति अस्ति यः स्थुल सूक्ष्म जगतस्य कारणः अस्ति सोऽपि (अध्यजायत) अर्थात् कार्यरूप भूत्वा पूर्वकतपवत् उत्पन्न अभवत्। तस्येव ईश्वरस्य सामर्थेन यः प्रलयस्य पृष्ठेः सह स्त्र चतुर्थुगस्य प्रमाणेन रात्रि वदन्ति। सोऽपि पूर्वप्रलयस्य तुल्यमेव भवति। अस्मिन ऋग्वेदस्य प्रमाणमस्ति यत् - यदा-यदा सृष्टि भवति तस्मात् पूर्व आकाशः अन्धकाररूपे तिष्ठति तस्मिन्नेव अन्धकारे सर्वजगत सर्वजगतस्य पदार्थानि सर्वे जीवाः आच्छादिता तिष्ठति तस्येव नाम महारात्रि अस्ति तदन्तरं तस्मादेव सामर्थ्यात् पृथ्वी मेघमण्डलेच यः महासमुद्रः अस्ति। सोऽपि पूर्व सृष्टया सदृशेव उत्पन्नः अस्ति।

अस्मिन् मंत्रे 'ऋत' एवम् 'सत्य' उभयोः शब्दयोः प्रयोग अभवत। येन एतत् जायते यत् वेदे 'ऋत' शब्द सत्यस्य पर्यायमात्र न भूत्वा तस्माद् भिन्न विशिष्टं चास्ति। विशिष्टम् अस्मिन्नार्थे अस्ति यत् ऋतस्य स्थानाः सत्यात् प्रथमः अस्ति सः सृष्ट्या मूलतत्वः अस्ति यतोहि सत्य संसारगत अवधारणा अधिकम् प्रतीयते किन्तु कुत्र-कुत्र "ब्रह्म शब्दमपि सत्यम्"[१२] कथित मस्ति अस्मिन्नेव सन्दर्भे अत्र एतद+ङपि उल्लेखनीयमस्ति यत्- ऋषिवर दयानंद सरस्वतीना ऋग्वेदस्य ऋचायाम् (६,४,५२) प्रयुक्त "ऋत" शब्दस्य अर्थ सत्यविद्याकृतमस्ति। ऋषि दयानंदेन "ऋत" शब्दस्य एकमन्यत्र महत्वपूर्ण अर्थ "यथार्थ व्यवहार" [१३] या "सत्यव्यवहार"[१४] अपि कृतमस्ति परन्तु

यथार्थ या" "सत्यव्यवहारस्य कसौटी किं भवितुम शक्नोति अस्य समाधानमपि महर्षिना ऋतस्य आचरणपरक अवधारणां स्वीकृत्य कृतमस्ति। तस्य दृष्टयां ईश्वरः व्यवहार या आचरणस्य प्रकाशकः तथा नियामकः अस्ति। अस्य समुचित बोधः ईश्वरस्य गुणकर्मस्वभावस्योपरी विचार करणेन भवितुम शक्नोति यः वेदेषु वर्णितः अस्ति। महर्षिणा ईश्वरं सत्य स्वरूप न्यायकारी दयालु सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान, आनन्दस्वरूप अभय, नित्य, पवित्रया"[१५] शुद्ध बुद्ध मुखस्वभाव सदृशः मानितम् अस्ति अतः मनुषस्य प्रतीकः सः कर्मयः वसवहार ईश्वरस्य उपर्युक्तं गुण, कर्म, स्वभावेन संगतः अस्ति। तम् सत्य या यथार्थ- व्यवहार कथितुम शक्नुवन्ति । तमेव ऋग्वेदस्य मंत्रे वर्णित "ऋत"[१६] शब्दस्य अर्थः कुर्वनसहय धर्मस्य संज्ञा प्रदत्ता अस्ति। अस्येव सत्य धर्मस्य महर्षि मनुना दशानि लक्षणानि मानितानि-

धृतिक्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।।[१७]

महर्षि दयानंदेन एतेषु दशलक्षणेषु अहिंसाम् स्वीकुर्वन धृत्येः एकादश लक्षणानि स्वीकृतानि। सः महर्षि मनु उधृतकुर्वन उक्तमस्ति यत् सम्पूर्ण वेद मनुस्मृतिः ऋषिप्रणीत शास्त्रसत्यपुरूषाणामाचारः यास्मिनकर्मणि स्व आत्मा प्रसन्ना तिष्ठेत् अर्थात् भय शंका लज्जा यस्याम् न भवेत् तेषाम् कर्माणाम् सेवनमुचितमस्ति। पश्यतु यदा कश्चिद मिथ्याभाषणः चौर्यादिकस्य ईच्छायम करोति तदेव तस्य आत्मनि भय शंका लज्जा अवश्यमेव जायते अतएव सः कर्म न करणीयम् योग्यमस्ति।[१८]

महाभारतकारेण धर्मस्य इमम् महत्ताम् प्रतिपादित कुर्वन कथितमस्तियत्-

ऊर्ध्वबाहु र्विशैम्येण न च कश्चिच्छ्णोति मे।
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किन्न सेव्यते।।[१९]

अर्थात अहं हस्तमुत्थाय कथयामि परम च मम कश्चित न श्रृणोति धर्मेणैव अर्थ कामस्य च प्राप्ति भवति। तस्य धर्मस्य सेवनम् सर्वे जनाः किमर्थम् न कुर्वन्ति। वस्तुतः धर्ममानवसमाजस्य धारक तत्वोऽस्ति अनेनैव मनुषस्य कर्तव्य, अकर्तव्य निर्धारिता भवन्ति। धर्मस्य मनुषस्य कर्तव्रू, अकर्तव्य निर्धारिता भवन्ति। धर्मस्य अनेके भाग उपभाग महर्षि मनुना मनुस्मृति या मानवध र्मशास्त्रे कृतानि सन्ति-

यथा वर्णधर्म, आश्रमधर्म, राजधर्म, प्रजाधर्म, दण्डविधान कर्मफल व्यवस्थादि एतेषाम् सर्वेषाम् मूले `ईश्वसरस्य सर्वाधारक ऋत या धर्मस्य उल्लघनम् करोति तस्य पतनः भवति। एतादृशम् पतन कार्यान् अवरोद्धम् ईश्वर दण्डविधानः प्रयुज्यते। ऋषि दयानंदेन यजुर्वेद "विद्या तथा विनयेन युक्तः""न्यायः" कथयित्वा "ऋतम्" परिभाषितम् कृतम् अस्ति।[२०]

वैदिक दर्शनान्तर्गते प्रतिपादितः पुरूषार्थ चतुष्टयधर्म, अर्थ, काम, मोक्षश्स्य अवधारणमपि महर्षिणा स्वीकृमस्ति, येषु अर्थ एवम् कामलौकिक पुरूषार्थः अस्ति। मोक्ष पारलौकिक वेदानामाभ्यान्तरे मोक्ष। निःश्रेयसः मानव जीवनस्य चर्मलक्ष्यम् परमपुरूषार्थम् च मानितमस्ति। धर्म लौकिक एवं पारलौकिक पुरूषार्थस्य सिद्धया मुख्याधारः स्वीकृतमस्ति। महर्षे एतत् कथनं विचारणीयमस्ति यत् -

हे ईश्वर दयानिधे! भवत्कृपाऽनेन जपोपासनादिकर्मणा
धर्मार्थकाममोक्षाणां सद्य सिद्धिर्भवेन्नः।। [२१]

जीवनस्य चरम लक्ष्यस्य/मोक्षस्य प्राप्तेः उपायः विद्यते। यथार्थयोगाभ्यासः, महर्षिणा यजुर्वेदस्य १६,७३ अध्यायस्य मन्त्रे वर्णितः "ऋत" नामक शब्दस्य अर्थः "यथार्थ योगाभ्यासः" कृतःअस्ति। यदि अनेन दृष्टया पश्यामः तस्य परं सत्तयाः साक्षात्कारस्य साधनं अपि महर्षिना "ऋत" या "योगाभ्यासः" विज्ञापितं अस्ति। योगाभ्यासेन प्रकाशवतीः बुद्धयाः प्राप्तिः भवति। यं योगदर्शनकार महर्षि पतञजलिना, "ऋतम्भरा तत्र प्रजा" कथयित्वा परिभाषितं कृतं अस्ति। तस्य प्राप्तेः विविध ा उपायानाम् योगदर्शनकारेण योगसूत्रे वर्णितंअस्ति। योगभ्यासेन् सह यथार्थ शब्दः कति सम्पक अर्थः एवं भाव व्यजञ्नस्य बोधकः अस्ति अस्यानुमानम् योग नाम्नी प्रचलित वर्तमाने योग उपरिदृष्टिपातं करणेन चलति। यस्य आधारः मुख्य रूपेण आसन् प्राणायामं च अस्ति, यस्य योगस्य एक मात्र उददेश्यं शारिरिक दृष्टया मानवं स्वस्थ- समिचिनम् निमार्ण करोति तर्हिभोग भौतिकताव्याः युगे पतिस्वर्धायाः प्रागणें कस्मात् अपि पृथक न भवेत। यतोहि योगस्य वास्तविक उद्देश्यं मनुष्यं निःश्रेयस्व मुक्ति (मोक्षस्य) प्राप्तिः तर्हिदुःखस्य मूल भवबन्धनम् क्षित्वा परमानन्दस्य सः प्राप्ती कुर्यात् महर्षि पतञजलिना अस्य साधनम् चितवृत्तिनाम निरोधः विज्ञापितं अस्ति। वृत्तिनाम् निरोधेन "तदाद्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" अर्थात् द्रष्ट्रा स्व तथा ब्रह्मस्य स्वरूप साक्षात्कारम् करोति अस्य साधनमस्ति- समाधेः सिद्धी । महर्षि पतञ्जलिना समाधेः सिद्धयर्थम् अष्टांग योगः क्रियायोगः अभ्यासः वैराग्यः ईश्वर प्राणिधानश्च इत्यादि साधनानि ज्ञापितवन्तः' यद् साधकस्य योग्यता प्रवृत्ति अवस्थादिम् दृष्टिगतम् रक्षन ब्रह्म वेत्ता गुरूणा निर्धारितम् क्रियते यत् कस्य साध ाकस्य कृते कथमः साधनः अभिष्टः रूचिकरम् भावप्रदम च भविता अस्ति।

अष्टांग योगश्च अन्तर्गते सामान्यतः योगस्य सर्वाणि अंगानि आगच्छन्ति, यदअत्र एवम् सन्ति-

१. यम

२. नियम

३. प्रणिधान

४. आसन

५. प्राणायाम

६. प्रत्याहार

७. धारण

८. ध्यान,समाधि

१. यमः- एतेषाम् संख्या पंच अस्ति- अहिंसा, सत्य असत्य, ब्रह्मयर्च, अपरिग्रहम् च। एते पञ्महाव्रताऽपि कथ्यते।

एतेषाम् महत्वम् सार्वभौम सार्वकालिकमस्ति। अहिंसायाः फलम् महर्षि पतञ्जलिनः बैरबुद्धया परित्यागः विज्ञापितमस्ति। वेदेषु मैत्री, संख्यस्वभाव, भ्रातृभाव एवम् स्वस्ति मूलकानि मंत्राणि लभन्ते। यथा-

१. ओ३म् स्वस्ति पन्धा मनुचरेम सूर्यचन्द्रमसाविव।।[२२]

२. सूत्रामाणम् पृथिवी द्यामनेहहसं सुशर्माणि मदितिं सुप्रणीतिम्।।[२३]

"अहिंसया" सह सत्यनायकः द्वितीय महाव्रतः अस्ति। ऋषिणा स्ववेद भाष्ये ऋत शब्दस्य अर्थ सत्य अनेक स्थलेषु कृतमस्ति। सत्यस्य अनेक रूपाणाम् तेन यथा प्रसङ्गम् उल्लेखितमस्ति-

येषु आचरणमूलक सत्यस्यापि विशेषरूपेण उल्लेखतमस्ति। तेषाम् दृष्टौ यः पदार्थः या दृशि भवेत् तम् तथैव कथनीयम्। माननम् च सत्य कथयति।[२४]

"अस्तेय" तृतीय महाव्रतम् अस्ति। यस्यार्थः अस्ति चोर्यं त्यागः वस्तुतः अनाधिकार पूर्वकं परपदार्थस्य इच्छा ग्रहणस्य चेष्ठामपि परिग्रह अस्ति। वेदे " तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा मृधः कस्यास्वद्धमम्[२५]" उपदेशः कृतमस्ति। ब्रह्मचर्यस्य उपदेशमपि स्त्री-पुरूषोभयोः कृते वेदेषु लभते।

"यथा ब्रह्मचर्येण कन्या युवानम् विन्दते पतीम्।"[२६]

"अपिरिग्रह" पंचम महाव्रत अस्ति। यस्यार्थः आवश्यतायाः अधिकं संग्रह न करणीयम्- परन्तु अद्य योग्यस्य नाम्नः विश्वस्तरे एकः आपणः विकसितवान, यमतजुतनृर्गते गुरूशिष्यवत् पवित्रसम्बन्ध न भूत्वा विक्रेता उपभोकतायाः सम्बन्धः निर्मितः अस्ति। केचन हठयोगस्य क्रियाणां माध्यमेन स्वास्थ्य रक्षणस्य रहस्यं सिक्षित्वा (ज्ञात्वा) दीर्घाराशि लुन्ठनमेव अद्यते प्रचलित योगाचार्याणाम् एकमात्र लक्ष्यं निर्मित्वा स्थित्वा अतएव ऋषि दयानंदेन - "ऋतम् च स्वाध्याय प्रवचने च" अस्योपनिषद वाक्यस्यार्थ एतत् कृतमस्ति यत् "यथाचरणेन पठेयुः पाठेयुः च"।[२७]

नियम :-

महर्षि पतञजलिना एतेषाम् संख्यापंचमानितानि-
"शौच सन्तोष, तपः, स्वाध्यायेश्वर प्रणिधानानि नियमः।[२८]

एतेषाम् आचरणम् महर्षि मनुना यमस्य साक्षेपविज्ञापितवान। शौचस्याथः अस्ति- आभ्यान्तरिक बहिरस्थ पवित्रता च सन्तोषस्य अर्थः अस्ति- धर्मेण पुरूषार्थेन च फलं प्राप्ते न अधिकम् प्रसन्नम न क्षय समये न दुःख अनुभवनीयम्। तप, सुख, दुःख, मान, अपमान, इत्यादि द्वन्द्वान् संहनीयम्। आत्मा परमात्मा विषयक तत्वचिन्तन मनन एवं अध्ययनं करणीयम। नित्यप्रति ईश्वरस्यप्रति समर्पित समाहित चित्त भूत्वा तस्य भक्ति सन्ध्या, वन्दना इत्यादि सदैव करणीयम्।

३. आसन :- आसनम् तृतीयम् महत्वपूर्णम् अंगः अस्ति। एतेषाम् संख्या तर्हि योगसम्बन्धिग्रन्थेषु सहस्त्रा मानिता सन्ति परन्तु सा धनाया अनुकूलं तर्हिसिद्धासन, सुखासन, पद्मासन, तथा वज्रासन इत्यादयः उपयोगिनः सन्ति।

४. प्राणायाम :- महषि दयानंदेन चतुर्प्रकारस्य प्राणायामः मानितम्- रेचक, पूरक, कुम्भक, स्तम्भवृति च। एतेषां अभ्यासेन देह एवं चित्तस्य मलानाम् नाशोभवति। सत्वप्रकाशस्य च उपलब्धि भवति यद् साधनायाः कृते आवश्यकमस्ति।

५. प्रत्याहार :- प्रत्याहारस्य अर्थः अस्ति- इन्द्रियाणां बहिरमुखि वयापारम् निरोधयित्वा अन्तर्मुखी व्यापारस्य प्रारंभ भवेत्।

६. धारणाः- धारणायाः अर्थः अस्ति- देशबन्धः चित्तस्य धारणा अर्थात् चित्तस्य कस्मिन्नपि देशे (मूर्धा, मूलाधार, नाभिप्रदेशे) स्थिर कृतं धारणा कथ्यते।

७. ध्यान एवं समाधि :- एषा धारणायाः परिपक्व अवस्था भवति दीर्घकालपयन्तं चित्तस्य एकाग्रता भवितुम ध्यान कथ्यते। अस्य फलं समाधि अस्ति। अस्मिन अवस्थायां चित्तवृतयः निरूद्धा भवन्ति। समाधि योग्य अष्टम अंग अस्ति। वस्तुतःकेवलं योगांङ्गम न भूत्वा योगस्य फलमपि अस्ति। योग सूत्रकारेण समाधेः द्वौ प्रमुख भेदौ मानितवान सविशेष, निर्विशेष च।

ऋषि दयानंदेन स्व यजुर्वेद भाष्य ऋत शब्दस्य अर्थः सत्य जलं च कृतम् तथैव ऋग्वेदे ऋत शब्दं जलसदृश्यम् विज्ञापितवान्।

अत्र एतत् विचारयोग्य प्रश्न अस्ति यत् "ऋत" "जलवत्" कथम् अस्ति अस्य प्रश्नस्य उचरम् जलस्य स्वरूपे दृष्टिपात करणात् अन्येषणम् भवितुम् शक्नोति। जलशोस्य अस्ति सः पृथिवी वायुना अवशोषिताः कृतये। ऋतः अपि विश्वधारक विधानेकारणेन सर्वेषु भूतेषु मानवेषु परिव्याप्तं तिष्ठति। जलेव जीवनमस्ति। जन्तु एवं वनस्पति जगतस्य महत्वपूर्ण आधारः जलमस्ति। एषाएव स्थिति ऋतस्य अपि अस्ति सः जलवत् सम्पूर्णमः विश्वम् आबद्धम करोति। तदेव नियमबद्ध दिवरात्रिश्च ऋतुपरिवर्तनञ्च वैविश्विक चक्र अनव्रत (सदैव) चलन् तिष्ठति। यदि विश्वात् क्षणेनसह अपि ऋत विधानः शिथिल भवेत् चेत अविलम्ब विध्वंसकारी सर्वनाशस्य दृश्यं जगते उपस्थितौ भविष्यति। पृथ्व्याः गति तस्य स्वधूरी उपरी सूर्यस्यपक्षेभारः सूर्य इर्दगिर्द च परिभ्रमणस्य व्यवस्थित क्रमः ऐते सर्वे विश्वनियन्तायाः सुस्थिर एवं नियामक विधानस्य कारणेन सम्भव अस्ति। जलस्य एका महत्वपूर्ण विशेषता अस्ति। सः निचैः प्रभवति। ऋत अपि जगतसृष्ट्रा ब्रह्मात निःश्रिता भूत्वा प्राकृतिनियमानाम् रूपे भौतिक जगतं संचालितम् च करोति। पुनः तस्मादपि अग्रे प्राणी जगतस्य जैवनियमानाम् कर्मविधानस्य रूपे सक्रिय तिष्ठति अन्ते भूक्तेः साधनस्यरूपे यथा योग विद्या अभ्यासेन मार्गम् प्रशस्ति करोमि।

संदर्भ सूची

१. वामन शिवराम आप्टेः संस्कृत -हिन्दी कोश

२. ऋग्वेद - (१-१-२-८)

३. ऋग्वेद - (१-७-३४-१०)

४. ऋग्वेद - (१-७-३४-१०)

५. ऋग्वेद - (१-६-४४-११)

६. ऋग्वेद - (१-६-४४-१४)

७. ऋग्वेद - (२-३-५८)

८. ऋग्वेद - (३-३-५४)

९. ऋग्वेद - (१-२-३)

१०. ऋग्वेद - (४-३-१)

११. ऋग्वेद - (१०-१९०-१)

१२. यजुर्वेद - (१९-७२)

१३. यजुर्वेद - (१९-७६)

१४. ऋग्वेद - (३-३-८)

१५. आर्य समाज के नियम-२ःमहर्षि दयानन्द सरस्वती।

१६. ऋग्वेद - (६-५-६७)

१७. मनुस्मृतिः (६-९२) (आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट)।

१८. सत्यार्थ प्रकाशः समुल्लास-दश-पृ० १७६ (आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट)।

१९. वेद विज्ञान विथिका - पृ० २६

२०. यजुर्वेद - (१४-७५)- दयानन्द भाष्य

२१. वैदिक यज्ञ पद्धति - (संस्करण ४ मार्च २००१) पुस्तक भण्डार-गुरूकुल कांगडी हरिद्वार

२२. ऋग्वेद - (५-५१-१५)

२३. यजुर्वेद - (२१-६)

२४. सत्यार्थ प्रकाशः (पृ० १०) - (आर्य साहित्य प्रचार ट्रस्ट)।

२५. यजुर्वेद - (४०-१)।

२६. अथर्ववेद - (११-५-१८)

२७. सत्यार्थ प्रकाशः तृतीय समुल्लास- पृ० ५१ (आर्य साहित्य प्रचार ट्रस्ट)।

२८. योगसूत्र- (२-३२)

अध्याय-पँचम्

निष्कर्ष

वेदेषु वर्णितः ऋत तत्वस्य प्रस्तुतशोधस्यडन्त गहन अध्ययन मनन कुर्वन्। शोधछात्रा अस्मिन निष्कर्षे प्राप्तः अस्ति यद वेदानां विश्वस्य प्राचीनंतमसाहित्येषु महत्वपूर्ण स्थानं अस्ति। वेदज्ञानस्य पर्यायः सन्ति आर्याणां जीवने तु वेदानां केन्द्रीयं स्थानं अस्ति तेषां जीवन सम्बन्धि समस्त गतिविधेया वैदिक ज्ञानस्य इतरततः भ्रमन् दृश्यते परम्परायाः अन्तर्गते- ब्रह्मा, मनु, याज्ञवलक्य, कपिल कषाद, गौतम, व्यास, जैमिनि इत्यादि महर्षिभिः वेदान् इश्वरेण निश्रितः ज्ञानं मन्यते।

वेदमन्त्रेषु निहित रहस्यान उद्घाटितुम समये-समये अनेक वेदभाष्यकाराणाम प्रादुर्भाव अभवत् यस्मिन प्रस्तुत शोधस्य ऽन्तर्गतः सायणा आचार्य, महर्षि दयानन्द, मैक्समूलरस्य वेदभाष्यानांउपरि प्रस्तुतशोध अध्ययने विचारं कृतं। ऐतेषां वेद भाष्य काराणाम प्रणालीकानां उपरि विचारं कुर्वन समये शोध छात्रा अस्मिन् निष्कर्षे प्राप्तः अस्तियद वेदानां वास्तविक रहस्यान् उद्घाटितुम महर्षि दयानन्दस्य निर्मिता योगिकवादी भाष्यपालिका सर्वाधिक उपयोगी अस्ति अतऐव प्रस्तुत शोधस्य अन्तर्गत महर्षि दयानन्दस्य दृष्टिकोणं समक्षं रक्षन् ऋततत्वस्य विभिन्न कोणेन अध यन करणस्य प्रयासं कृतवान्।

वस्तुतः चतुर्णाम् अपि वेदानां अवलोकनम् करणेन दार्शनिक महत्वस्य अनेकाः महत्वपूर्ण विचार तत्व समक्षं आगच्छन्ति ऐषां महर्षिणा स्ववेदभाष्यरस्य अन्यदऋग्वेदादि भाष्य भूमिका, सत्यार्थ प्रकाश संस्कार विधि इत्यादि विविध ग्रन्थेषु यथा प्रसंग उल्लेखित अस्ति। यस्मि ऋततत्व नामक दाशर्निक तत्वमपि प्रमुखरूपेण सम्मिलित अस्ति। स्व अध्ययन मननस्य विचारं कुर्वन मया एतद् प्राप्तः अस्ति यतः ऋत वेदानां मूल अवधारणा। दार्शनिक तत्वः अस्ति। यस्य वेद प्रवर्ति वैदिक साहित्ये अपि विकासः विस्तारः च अभवत्।

चत्वारेषु वेदेषु अनुमानेन विंशति सहस्त्र मन्त्राः सन्ति यस्मिन ऋग्वेदे अनुमानेन दश सहस्त्र मन्त्राः सन्ति। शेष दश सहस्त्र मंत्राः त्रिषु वेदेषु लभन्ते। वेदेषु ऋत नामक शब्दस्य संध ानं कुर्वन मया एतत् प्राप्तं यत् ऋत शब्दः अनेकेषु रूपेषु वेद मन्त्रेषु प्रयुक्तः अभवत्। यथा ऋत, ऋतम, ऋतेन, ऋतावा, ऋतजात, ऋतेजा, ऋतपाः, ऋत्विज, ऋतावान्, ऋतावरी इत्यादयः।

सम्यक् रूपे ऋतेन सम्बन्धितः उपर्युक्त शब्दाः ३०० बारं आगताः सन्ति। यस्मिन ऋग्वेदे ऋतस्य प्रयोगः सर्वाधिकं लभते। तदन्तरं अथर्ववेदस्य स्थानम् अस्ति। यजुर्वेदस्य पश्चाते सामवेदे अपि अल्पातअल्पं २२ बारं ऋत शब्दस्य प्रयोगःलभते। एतावत् अत्यधिक सन्दर्भेषु ऋतस्य प्रयोगः एनां धारणां बलं प्रदानं करोति यत् वैदिक ऋत एमा महत्वपूर्ण अवधारणा अस्ति। महर्षि दयानन्देन ऋत शब्दस्य कुर्वन, अस्य अनेकंदि अर्थवाचकतां सप्रमाणं स्थापित अस्ति। यस्मिन् केचन प्रमुख सन्दर्भाः अत्र निष्कर्ष रूपेण उल्लेखनीयाः सन्ति-

१. ऋत - सत्ये वाचक अर्थरूप १३ सन्दर्भाः

२. ऋत - सत्य ब्रह्मस्य २ सन्दर्भः

३. ऋत - सत्य प्रकाशकः एकः सन्दर्भः

४. ऋतेन उत्पन्नः एकः

५. ऋतस्य विभागकर्ता प्रकाशमानः एकः

६. सत्यस्य सदृशः आचरणः एकः

७. जलस्य सदृशः सत्यः एकः

अस्य अतिरिक्तं अपि- सत्य विद्या, सत्य अथवा जल सत्य धर्म, सत्य कारणु, सत्य, यथार्थ व्यवहार, सत्यास्य सदृशः आचरणः, सत्य विज्ञान, विद्या तथा विनयेन युक्तः न्यायः, यथार्थ योगाभ्यासः, अनेके अर्थाः ऋषि दयानन्देन ऋत शब्दस्य प्रयोग कृताः सन्ति। यस्मात् अस्मिन निष्कर्ष प्रापनीयं स्वभाविकं अस्ति।

१. ऋत शब्दस्य सत्यस्य अर्थे सर्वाधिकः प्रयोगः लभते।

२. सत्यस्य अपि अनेके प्रकाराः ऋषिं दयानन्दं ग्राहयः सन्ति- यथा- परमेश्वर, प्रवृति, सत्यस्वरूप, सत्यस्य प्रकाशकः, सत्येन उत्पन्नः सत्यस्य विभाकर्ता सत्यकारण, यथार्थ, सत्य विज्ञान, सत्य धर्म, सत्य वेद विज्ञान।

३. सत्येन अतिरिक्तः ऋत शब्दस्य प्रयोगः जलस्य कृते अपि महर्षिमृ ग्राघम अस्ति। अल्पात् अल्पं पञ्च सन्दर्भाः एतादृशाः लभन्ते यस्मिन् महर्षिना ऋतम् जलस्य अर्थे प्रयुक्तः अस्ति।

४. अस्मात् अतिरिक्तं अपि ऋषि दयानन्देन ऋत शब्दस्य प्रयोगः बर्हिस्थः वायुः कृते अपि कृतम् अस्ति।

ऋत शब्दस्य अनेक अर्थवाचकतायाः प्रस्तुत शोधे विवरणं यच्छन मया अस्य प्रश्नस्य अपरि विचारं कृतं अस्ति यत् कं अर्थं कस्मिन् सन्दर्भे ग्रहणीयम्। अस्य समाधानम् ऋत शब्दस्य व्युत्पत्तैः आधारे कृतं अस्ति। अनेन सह- सह वेद मन्त्रेषु आगत देवतया अपि अस्य निर्णयम् कुर्वन सहायतां लभते। वैदिक ऋत शब्दः गतयार्थकः अस्ति। येन, ज्ञान, गमन, प्राप्ति त्रयोऽपि अर्थाः यथा प्रसङ्गं ध्वनिताः भवन्ति।

ऋषि दयानन्दस्य वेदभाष्यस्य अध्ययनं कुर्वन समये मया एतद प्राप्तम यत् महर्षिना ऋत ऋत्वम् वैदिक दर्शनस्य विशिष्ट दार्शनिक तत्वस्य रूपे विवेचितं कृतं अस्ति। यद् मूलतः जगतस्य सर्वोच्च विधायक सत्ता परमेश्वरः तु अस्ति एव तेन माध्यमेन प्रकाशित वेद विद्या सनातन विधानस्य रूपे विचारणीयः अस्ति। तेन एव ऋत सत्तया सृष्टियक्र गतिशील तथा स्थिरः तिष्ठति। महर्षिणा स्व वेद भाष्ये ऋतस्य एतावत् समृद्ध अर्थः कृतः अस्ति यद् तस्य अन्तर्गते सृष्टि विधान, सामाजिक नियम, कर्मस्य प्रेरक निर्धारकः मानदण्डाः अपि आगच्छति। अन्यत् पारलौकिक जीवन लक्ष्यस्य साधक योग विद्यां अपि ऋतस्य रूपे ऋषि दयानन्देन स्व वेद भाष्ये यथा प्रसङ्गः विवेचितं कृतं अस्ति।

वस्तुतः जीवन जगति यद किपमि अस्ति दैवी विधान परिवर्तन एवं गत्याः स्थिर नियमः आदर्श इत्यादि सर्वेऽपि मूल सर्वधारक विद्धान्तस्य नियमाः ऋत तत्वस्य रूपे वेद मन्त्रेषु वर्णिताः सन्ति अन्यत् महर्षिम् स्वीकार्यम् अस्ति।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. अथर्ववेद, वैदिक मंत्रालय, अजमेर।
2. अद्वैतवाद (पं०) गंगाप्रसाद उपाध्याय, कला प्रिंटिंग प्रेस, इलाहाबाद।
3. अद्वैत सिद्धि-मधुसूदन सरस्वती-निर्णय सागर प्रेस, बम्बई।
4. आस्तिकवाद (पं०) गंगाप्रसाद उपाध्याय, कला प्रिंटिंग प्रेस, इलाहाबाद।
5. ईशोपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर।
6. उपनिषद् दर्शन का रचनात्मक सर्वेक्षण (रामचन्द्र दत्तात्रेय रानाडे), जयपुर।
7. उपनिषद् भाष्य (पं० आर्यमुनि), गोविन्दराम हासाराम, दिल्ली।
8. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका (ऋषि दयानन्द कृत) वैदिक मंत्रालय, अजमेर।
9. ऋग्वेद, वैदिक मंत्रालय, अजमेर।
10. ऋग्वेद संहिता-चतुर्थ और द्वितीय भाग, मैक्समूलर द्वारा संपादित चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला, वाराणसी-1966।
11. ऋग्वेद भाष्य भूमिका, सायण कृत।
12. एकादशोपनिषद् (हिन्दी भाषयम्) (सत्यव्रत सिद्धान्तालंकार), विद्याविहार, देहरादून।
13. एतरेय उपनिषद् आनन्दाश्रम, पूना।
14. कठोपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर।
15. केनोपनिषद् आनन्दाश्रम, पूना।
16. गीता, शंकर भाष्य गोरखपुर प्रेस, गोरखपुर।
17. छान्दोग्योपनिषद्, आनन्दाश्रम, पूना।
18. जीवात्मा (पं०) गंगाप्रसाद उपाध्याय, कला प्रिंटिंग प्रेस, इलाहाबाद।
19. जीवात्मा और पललोक (नारायण स्वामी) आर्य वानप्रस्थाश्रम, ज्वालापुर।
20. तैत्तिरीय उपनिषद् आनन्दाश्रम, पूना।
21. दयानन्द ग्रंथमाला, सार्वदेशिक सभा, दिल्ली।
22. न्याय दर्शन वात्स्यायन भाष्य।
23. निरूक्त (यास्काचार्य कृत) चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
24. न्याय कुसुमांजलि-उदयन-हरिकृष्ण दास, वाराणसी।
25. न्यायामृत-श्रीनिवासीय टीका- निर्णय सागर प्रेस, बम्बई।
26. न्यायामृत-व्यासराज-निर्णय सागर प्रेस, बम्वई।
27. प्रश्नोपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर।
28. बृहारण्यकोपनिषद, आनन्दाश्रम, पूना।

29. ब्रह्मसूत्र (विद्योदयभाष्यम) विरजानन्द वैदिक संस्थान, गाजियाबाद (उ०प्र०)।
30. ब्रह्मसूत्र शंकरभाष्य-निर्णयसागर प्रेस, बम्बई।
31. भारतीय नीतिशास्त्र का इतिहास (भीचानलाल आत्रेय), हिन्दी समिति, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश (लखनऊ)।
32. मुण्डकोपनिषद् गीताप्रेस, गोरखपुर।
33. माण्डूक्य उपनिषद, गीताप्रेस, गोरखपुर।
34. मनुस्मृति, गीताप्रेस, गोरखपूर।
35. यजुर्वेद दयानन्द भाष्य।
36. यजुर्वेद सायण भाष्य।
37. विवरण प्रमेय संग्रह (विद्यारण्य मुनि), हिन्दी अच्युत ग्रंथ माला काशी।
38. वैदिक देवता, उद्भव और विकास-डॉ० गयाचरण त्रिपाठी।
39. वेदकालीन समाज, डॉ० शिवदत्त ज्ञानी।
40. वैदिक सिद्धान्त मीमांसा।
41. वैदिक माइथोलॉजी-मैकडानल।
42. वेदों का यथार्थ स्वरूप- (पं० धर्मदेव विद्यामार्तण्ड), गुरूकुल कांगडी विश्वविद्यालय, हरिद्वार।
43. वेद रहस्य (श्री अरविन्द, अनुवादक अभय) पाण्डेचेरी।
44. वेदान्त दर्शन, निम्बार्कभाष्य-स्व० सन्तदास कृत वेदान्त सुबोधिनी सहित-द इण्डियन प्रेस, इलाहाबाद, 1985
45. श्वेताश्वेतरोपनिषद् आनन्दाश्रम, पूना।
46. सत्यार्थ प्रकाश (ऋषिदयानन्द कृत) वैदिक मंत्रालय, अजमेर।
47. सर्वदर्शन संग्रह (माधवचार्य कृत), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
48. सामवेद, वैदिक मंत्रालय, अजमेर।
49. समकालीन दार्शनिक चिन्तन (हृदय नारायण मिश्र), किताबघर, कानपुर।
50. भारतीय दर्शन की समस्याएँ-एक समालोचनात्मक अध्ययन।
51. डॉ० जयदेव वेदालंकार गुरूकुल कांगडी विश्वविद्यालय, हरिद्वार।
52. कार्ल मार्क्स और ऋषि दयानन्द-डॉ० सोहन पाल सिहं आर्य।
53. दयानन्द दर्शन-डॉ० वेद प्रकाश गुप्त।
54. पातंजल योग सूत्र-महर्षि पतंजिल
55. चरक संहिता
56. योग सूत्र व्यास भाष्य- व्यास देव
57. सर्वदर्शन संग्रह- माधवाचार्य

